

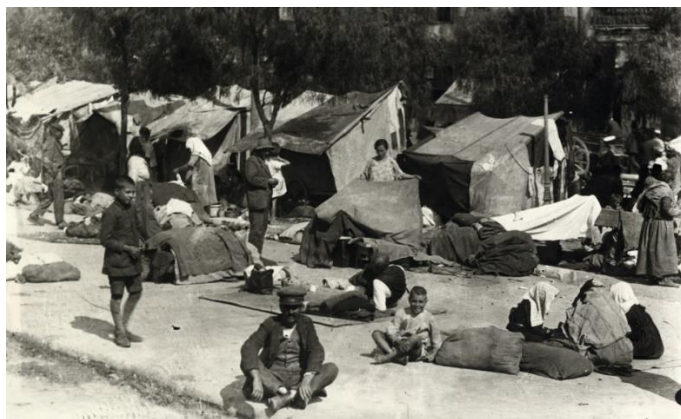

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΑΓΑΘΩΝ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ:
ΝΕΕΣ ΘΕΩΡΗΣΕΙΣ ΚΑΙ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ»

ΔΙΑΤΡΙΒΗ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΙΔΙΚΕΥΣΗΣ
ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ ΑΥΓΟΥΣΤΗ
(Α.Μ.: 1012202003005)

Θέμα: «Οι πρόσφυγες του Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή»

Επιβλέπων Καθηγητής: Σωτήριος Ριζάς
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Θανάσης Χρήστου
Συνεπιβλέπων Καθηγητής: Ιάκωβος Μιχαηλίδης

ΚΑΛΑΜΑΤΑ 2023

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Πρόλογος.....	3
Εισαγωγή.....	5
Α΄ Κεφάλαιο	
Το ιστορικό πλαίσιο.....	9
1.1. Τα γεγονότα που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή.....	9
Β΄ Κεφάλαιο	
Αφιξη.....	12
2.1. Η άφιξη των πρώτων προσφύγων.....	12
2.2. Τα προσφυγικά ρεύματα από άλλες περιοχές.....	16
2.3. Η Σύμβαση της ανταλλαγής πληθυσμών.....	16
2.4. Τα χαρακτηριστικά των προσφύγων.....	18
Γ΄ Κεφάλαιο	
Περίθαλψη.....	22
3.1. Κρατικοί φορείς περίθαλψης.....	22
3.2. Οι δράσεις της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.....	24
3.3. Τα πρώτα μέτρα περίθαλψης και προσωρινής στέγασης.....	24
3.4. Η υγεία των προσφύγων.....	26
Δ΄ Κεφάλαιο	
Αποκατάσταση.....	28
4.1. Φορείς αποκατάστασης.....	28
4.2. Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων.....	29
4.3. Η αγροτική αποκατάσταση.....	31
4.4. Η αστική αποκατάσταση.....	34
Ε΄ Κεφάλαιο	
Οι προσφυγικοί συνοικισμοί του Πειραιά.....	38
5.1. Η πόλη του Πειραιά πριν το 1922.....	38
5.2. Η άφιξη προσφύγων στον Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.....	41
5.3. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί εντός της πόλης του Πειραιά.....	47
5.3.1. Νέα Καλλιπολη.....	47
5.3.2. Άλλοι οικισμοί.....	49

5.4. Ο συνοικισμός της Κοκκινιάς.....	51
5.5. Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας.....	57
5.6. Ο συνοικισμός του Κερατσινίου.....	63
5.7. Ο συνοικισμός του Κορυδαλλού.....	66
5.8. Ο συνοικισμός του Περάματος.....	68

ΣΤ΄Κεφάλαιο

Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.....	70
6.1.Η επαγγελματική αποκατάσταση ως μέσο κοινωνικής ένταξης στους συνοικισμούς του Πειραιά.....	70
6.2.Οι σχέσεις με τους γηγενείς.....	72
6.3.Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων.....	78
Επίλογος.....	81
Πηγές και Βιβλιογραφία.....	83
Περίληψη.....	90

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία με τίτλο: «Οι πρόσφυγες του Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή» εκπονήθηκε στα πλαίσια του προγράμματος μεταπτυχιακών σπουδών του τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών της σχολής Ανθρωπιστικών Επιστημών και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου με τίτλο «Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία: Νέες θεωρήσεις και προοπτικές».

Η εργασία διερευνά την άφιξη, την περίθαλψη, την αποκατάσταση και την ενσωμάτωση των προσφύγων που έφτασαν στην πόλη του Πειραιά και εγκαταστάθηκαν σε αυτή και την ευρύτερη περιοχή της μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πιο συγκεκριμένα, η εργασία μελετά τη μαζική άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής που κατέφθασαν στη χώρα μας, καθώς και στο λιμάνι του Πειραιά και τις διαδικασίες που ακολουθήθηκαν για την προσωρινή τους στέγαση και περίθαλψη από τους αρμόδιους κρατικούς φορείς αλλά και την ιδιωτική πρωτοβουλία. Επιπλέον, εστιάζει στις πολιτικές αποκατάστασης του ελληνικού κράτους και κυρίως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, καθώς και στις πρακτικές που ακολούθησαν οι ίδιοι οι πρόσφυγες στους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν γύρω από τον Πειραιά. Τέλος, μελετά την ένταξη τους στην ελληνική κοινωνία, τις αλληλεπιδράσεις με τους γηγενείς κατοίκους, εστιάζοντας στην επαγγελματική τους αποκατάσταση, στον πολιτισμό που έφεραν από τις πατρίδες τους, αλλά και σε άλλες πτυχές της κοινωνικής τους ζωής.

Η ενασχόλησή μου με τους Μικρασιάτες πρόσφυγες που κατέφυγαν και ρίζωσαν στον Πειραιά δεν ήταν τυχαία. Αρχικά, είναι ένα θέμα που βρίσκεται στην επικαιρότητα, καθώς φέτος συμπληρώνονται 100 χρόνια από τη Μικρασιατική Καταστροφή και τον ακούσιο ξεριζωμό εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων από τις πατρογονικές εστίες τους. Δευτερευόντως, είναι ένα θέμα που με συγκινεί ιδιαίτερα καθώς η ίδια είμαι απόγονος Μικρασιατών προσφύγων από το Ικόνιο της Μικράς Ασίας που εγκαταστάθηκαν στον προσφυγικό συνοικισμό της Κοκκινιάς που άνηκε τότε στον Δήμο Πειραιώς.

Η συγκέντρωση του υλικού για την εκπόνηση της εργασίας έγινε από τη Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας, τη βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, καθώς και από το διαδίκτυο.

Οφείλω να ευχαριστήσω ολόψυχα την οικογένειά μου για την υπομονή και την κατανόησή που επέδειξαν καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της εργασίας μου, καθώς και τον καθηγητή μου κ. Θανάση Χρήστου για την πολύτιμη καθοδήγηση του αλλά και για τις γνώσεις που απέκτησα σε όλη την περίοδο της φοίτησής μου σ' αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα.

Εισαγωγή

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί μια μελανή σελίδα για τον νεότερο ελληνισμό. Η κατάρρευση στο μικρασιατικό μέτωπο και η αποτυχία του ελληνικού στρατού, οι ανείπωτες θηριωδίες εναντίον των χριστιανικών πληθυσμών σε πολλές περιοχές που ανακαταλαμβάνονταν από την τουρκική στρατιά, οι βασανιστικές και ατέλειωτες πορείες χριστιανών που αιχμαλώτιζαν οι Τούρκοι προς τα ενδότερα της Μικράς Ασίας, η καταστροφή της Σμύρνης, η μαζική εξόντωση εκατοντάδων Ελλήνων και Αρμενίων και η βίαιη απομάκρυνση των υπολοίπων από τις περιουσίες τους και προπαντός ο ξεριζωμός του Ελληνισμού από τις περιοχές της Μικράς Ασίας και της ανατολικής Θράκης συνθέτουν αυτήν την τρομερή συμφορά.

Χιλιάδες πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, την ανατολική Θράκη και τον Πόντο κατέφυγαν στον ελλαδικό χώρο για να βρουν ασφαλές καταφύγιο. Το ελληνικό κράτος βίωσε μία εθνική τραγωδία ανυπολόγιστων διαστάσεων που πυροδότησε μεγάλες δημογραφικές, πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές αλλαγές στο εσωτερικό της χώρας. Για τους Έλληνες σηματοδότησε το τέλος μιας μακραίωνης παρουσίας στο χώρο της Μικράς Ασίας, ενός απaráμιλλου πολιτισμού με αφετηρία τις ιωνικές εγκαταστάσεις στα παράλια της από την αρχαιότητα έως και τον μεγάλο διωγμό του 1922, ενώ για τους Τούρκους ήταν το ξεκίνημα της Τουρκικής Δημοκρατίας.

Το πρώτο διάστημα της άφιξης των προσφύγων στην Ελλάδα ήταν εξαιρετικά δύσκολο και η μαζική έλευσή τους δημιούργησε έντονες πιέσεις για να καλυφθούν οι βασικές τους ανάγκες, όπως η σίτιση, η ιατρική περίθαλψη και η στέγαση. Η πλειοψηφία είχε εγκαταλείψει βιαστικά τις περιουσίες τους, μεταφέροντας στοιχειώδη υπάρχοντα και βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση. Η Ελλάδα, που μόλις βγήκε από έναν πόλεμο εθνικά ηττημένη αλλά και οικονομικά κατεστραμμένη, δεν είχε τις δυνατότητες να υλοποιήσει ένα τέτοιου μεγέθους έργο αποκατάστασης. Παράλληλα, η υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης (30/01/1923), που διευθετούσε την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδος και της Τουρκίας προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στη μάζα των προσφύγων, καθώς διαπίστωσαν ότι η μετακίνησή τους στην Ελλάδα ήταν πλέον οριστική και αμετάκλητη. Αυτό κατέστησε ακόμη πιο επιτακτική την ανάγκη για να ληφθούν τα απαραίτητα από το κράτος μέτρα αλλά και να γίνουν δραματικές αλλαγές και αναβαθμίσεις τόσο στις υποδομές του κράτους, όσο και στις κρατικές υπηρεσίες, ώστε να επιτευχθεί η ενσωμάτωση των προσφύγων στη νέα πατρίδα όσο το δυνατόν πιο ομαλά και γρήγορα.

Η περίθαλψη και η αποκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού αποτέλεσε πρόκληση για την ελληνική κυβέρνηση, παρ' όλα αυτά δεν ήταν μία πρωτοφανής κατάσταση, καθώς είχε υποδεχτεί κι άλλες φορές σημαντικά προσφυγικά κύματα, ήδη από τα πρώτα χρόνια ίδρυσής του. Τα αλλεπάλληλα προσφυγικά κύματα ουσιαστικά άρχισαν να κορυφώνονται στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, εξαιτίας των πολεμικών συρράξεων, την άνοδο του τουρκικού εθνικισμού και της συστηματικής εξόντωσης και διωγμού κάθε αλλόθρησκου στοιχείου από την τότε οθωμανική επικράτεια, καθώς και του ανταγωνισμού μεταξύ των βαλκανικών κρατών. Αυτή τη φορά, όμως, το πλήθος της ελληνορθόδοξης προσφυγιάς του 1922 ήταν πραγματικά αξιοσημείωτο, καθώς ξεπερνούσε το ένα πέμπτο του πληθυσμού της Ελλάδας. Το προσφυγικό ζήτημα, που έγινε ταυτόσημο της Μικρασιατικής Καταστροφής και του ξεριζωμού των ελληνορθόδοξων πληθυσμών της Μικράς Ασίας, της Ανατολικής Θράκης και του Πόντου, επέφερε πολλές αλλαγές και ανακατατάξεις στα ελληνικά δεδομένα, επηρεάζοντας σε μείζονα βαθμό κάθε κοινωνική, πολιτική και πολιτισμική πτυχή της ζωής, και αλλάζοντας την εικόνα της χώρας σε σχέση με αυτή της προηγούμενης περιόδου.¹

Τις πρώτες ανάγκες περίθαλψης και αποκατάστασης ανέλαβαν το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, και πλήθος άλλων φορέων σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Ιδιαίτερα σημαντική στο έργο της άμεσης περίθαλψης υπήρξε και η αρωγή ξένων και ελληνικών φιλανθρωπικών οργανώσεων (Ερυθρός Σταυρός κ.α.), καθώς και οι ίδιοι οι πολίτες.²

Συγκεκριμένα, η πόλη του Πειραιά, που αποτελεί το αντικείμενο της μελέτης, ήταν από τις πόλεις που δέχτηκε μαζικά και συνεχή προσφυγικά κύματα - τα πρώτα το φθινόπωρο του 1922 και τα επόμενα με τις ανταλλαγές των πληθυσμών τον Σεπτέμβριο του 1923- καθώς ήταν το πρώτο λιμάνι της χώρας. Οι πρώτοι μήνες ήταν αρκετά δύσκολοι και η κατάσταση που επικρατούσε στις προκουμαίες του κεντρικού λιμένα, στους δρόμους, στις πλατείες και όπου είχαν βρει προσωρινή στέγη οι πρόσφυγες ήταν

¹ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο: *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007, σ. 19, στο εξής βλ. Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα»

² Α. Καραμούζη, «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα» στα: *Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου της Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγονόμοι στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1997, σ.25.

δραματική. Οι ντόπιοι κάτοικοι ήταν επιφυλακτικοί και πολλές φορές εχθρικοί απέναντι τους και φαινόμενα αισχροκέρδειας και εκμετάλλευσης ήταν πολύ συχνά. Η άμεση περίθαλψη και η αποκατάστασή τους έγινε κύριο μέλημα της ελληνικής πολιτείας, συμβάλλοντας όμως σε αυτή την προσπάθεια διεθνείς οργανισμοί αλλά και πολλοί ιδιώτες. Στην πόλη του Πειραιά ιδρύθηκαν πολλοί προσφυγικοί συνοικισμοί, σε ακατοίκητες ή αραιοκατοικημένες περιοχές, άλλοι μεγαλύτεροι όπως της Κοκκινιάς, της Δραπετσώνας, του Κερατσινίου και άλλοι μικρότεροι όπως της Νέας Καλλίπολης, των Ταμπουριών, της Αμφιάλης, του Μικρολίμανου κ.α., με αποτέλεσμα ο Πειραιάς να επεκταθεί και να γίνει ένας ενιαίος αστικός ιστός με την Αθήνα.³

Σχετικά με τη διάρθρωση της εργασίας αποτελείται από έξι κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στο ιστορικό πλαίσιο των γεγονότων της Μικρασιατικής Καταστροφής που οδήγησαν στον ξεριζωμό των χιλιάδων προσφύγων από τις πατρίδες τους και την διαφυγή τους στην ελληνική επικράτεια. Το δεύτερο κεφάλαιο μελετά την άφιξη των προσφύγων στο ελληνικό έδαφος, τις διαδικασίες υποδοχής και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες διαβιούσαν στους χώρους προσωρινής παραμονής, καθώς και χαρακτηριστικά των εισερχομένων προσφύγων, όπως η προέλευση τους, το μορφωτικό τους επίπεδο, η διανομή τους στην ελληνική επικράτεια κ.α. Επίσης, γίνεται λόγος και για τη συνθήκη της Λωζάννης και την ομώνυμη σύμβαση της ανταλλαγής πληθυσμών, η οποία επικύρωσε την ήδη διαμορφωμένη κατάσταση, καθιστώντας τη μετακίνηση και την εγκατάστασή τους στην Ελλάδα μόνιμη. Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται στα πρώτα μέτρα περίθαλψης και προσωρινής στέγασης των προσφύγων, στους κρατικούς και ιδιωτικούς φορείς που συνέδραμαν στην ανακούφιση των αναγκών τους, καθώς επίσης και στην κατάσταση της υγείας των προσφύγων τόσο κατά την άφιξη τους, όσο και κατά τη διάρκεια των πρώτων χρόνων διαμονής τους στην Ελλάδα. Επιπροσθέτως, γίνεται μνεία στην αναδιάρθρωση και στον ταχύ και αναγκαστικό εκσυγχρονισμό του υγειονομικού συστήματος της χώρας, αλλά και στην υιοθέτηση κοινωνικών πολιτικών, ώστε να ανταποκριθούν στις αυξημένες απαιτήσεις που είχαν δημιουργηθεί με την άφιξη των προσφύγων. Το τέταρτο κεφάλαιο αναφέρεται γενικότερα στην αστική και αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων, στους φορείς που τη συντέλεσαν και κυρίως στη δράση της ΕΑΠ, ενώ το πέμπτο κεφάλαιο, το οποίο είναι και το πιο εκτενές, επικεντρώνεται στους

³ Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες στην Αττική», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ.103

προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά, ξεκινώντας με μια ιστορική αναδρομή από την ίδρυση της πόλης το 1835 μέχρι και την άφιξη των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής. Στο έκτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στην ένταξη των προσφύγων στον εθνικό κορμό της χώρας, εστιάζοντας στην επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων ως μέσο κοινωνικής ένταξης στους συνοικισμούς του Πειραιά, στις σχέσεις μεταξύ προσφύγων και γηγενών και στις επιπτώσεις που είχε η άφιξη και η εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στη διαμόρφωση μιας νέας ελληνικής πραγματικότητας. Τέλος, στον επίλογο παρατίθεται μία σύνοψη των ζητημάτων που αναλύθηκαν.

Α' Κεφάλαιο

Το ιστορικό πλαίσιο

1.1. Τα γεγονότα που οδήγησαν στη Μικρασιατική Καταστροφή

Τα ιστορικά γεγονότα που προηγήθηκαν της Μικρασιατικής Καταστροφής έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στις μετέπειτα εξελίξεις. Οι ελληνικές διεκδικήσεις στη περιοχή της Μικράς Ασίας και η ελληνοτουρκική σύρραξη στα χρόνια 1919 -1922 δεν αποτέλεσε απλώς μια αντιπαράθεση μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Στην πραγματικότητα ήταν απόρροια των πολιτικών που υιοθέτησαν και προώθησαν οι νικήτριες ευρωπαϊκές δυνάμεις, έχοντας ως στόχο την προάσπιση των συμφερόντων τους σε οικονομικό και γεωπολιτικό επίπεδο. Διαρκούντος του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Α' Π'Π') ο ανταγωνισμός των συμμαχικών κρατών για την εξασφάλιση όσο το δυνατόν μεγαλύτερων πλεονεκτημάτων και επιρροής από τον διαμελισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, προκάλεσε έντονες ζυμώσεις στα παρασκήνια της Συνδιάσκεψης Ειρήνης που πραγματοποιήθηκε στις αρχές του 1919 (5/18 Ιανουαρίου) στο Παρίσι. Η Ελλάδα, με τη συμμετοχή της στον Α' ΠΠ επεδίωκε αξιοποιώντας τη συνεισφορά της στον πόλεμο να διεκδικήσει την απελευθέρωση του αλύτρωτου ελληνισμού.

Τα θέματα που συζητήθηκαν στη Συνδιάσκεψη επικυρώθηκαν με την υπογραφή πέντε πολυμερών Συνθηκών Ειρήνης. Οι συνθήκες που αφορούσαν τα ελληνικά αιτήματα ήταν η συνθήκη του Νεϊγύ (27/11/1919) και των Σεβρών (10/8/1920). Η Ελλάδα, με εκπρόσωπο τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, διεκδικούσε τα παράλια της δυτικής Μικράς Ασίας με επίκεντρο τη Σμύρνη, τη Βόρεια Ήπειρος, την Ανατολική Θράκη μέχρι την Κωνσταντινούπολη και τα νησιά του ανατολικού Αιγαίου εκτός από τα Δωδεκάνησα. Παράλληλα, ο Βενιζέλος θεωρούσε ότι η δυτική Μικρά Ασία διέφερε από την υπόλοιπη Μικρά Ασία και με σχετικό υπόμνημα τόνισε την ελληνικότητα των περιοχών αυτών θεωρώντας την προστασία τους από τους Οθωμανούς αναγκαία αλλά και ως μέσο για την επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στην Μικρά Ασία.

Εκμεταλλεόμενος όλες τις δυνατότητες που άφηναν στην Ελλάδα οι επιδιώξεις των μεγάλων δυνάμεων, ο Βενιζέλος πρόβαλε τη χώρα ως απαραίτητο έρεισμα της Αγγλίας και της Γαλλίας στην περιοχή, από τη μια πλευρά για την κατοχύρωση των εδαφικών κερδών από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου και από την άλλη για να στερήσει από τη Βουλγαρία και την Τουρκία όσα περισσότερα εδάφη

μπορούσε. Για την ενίσχυση της διαπραγματευτικής του θέσης έστειλε εκστρατευτικό σώμα στο πλευρό της Αγγλίας και της Γαλλίας εναντίον των μπολσεβίκων στην Ουκρανία στις αρχές του 1919. Ουσιαστικά η προάσπιση των εθνικών συμφερόντων της Ελλάδας βασιζόταν στην υποστήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας, για όσο καιρό τα συμφέροντα αυτών των δύο δυνάμεων ταυτίζονταν με αυτά της Ελλάδας, και αντικρούονταν από αυτά της Ιταλίας και των ΗΠΑ.⁴

Μετά από έντονες συζητήσεις και πολιτικές διαμάχες για τα συμφέροντα μεταξύ των Δυνάμεων, ο Βενιζέλος τελικά κατάφερε να προσαρτήσει τη δυτική Θράκη στην Ελλάδα με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, και αργότερα με τη Συνθήκη των Σεβρών την ανατολική Θράκη, τα νησιά του Αιγαίου που κατείχε η Ελλάδα από τους Βαλκανικούς, και την ανάθεση της διοίκησης της Σμύρνης στην Ελλάδα για πέντε έτη. Μετά το πέρας των πέντε ετών, οι κάτοικοι της Σμύρνης θα αποφάσιζαν μέσω δημοψηφίσματος για τη προσάρτηση ή μη της περιοχής στην ελληνική επικράτεια. Με άλλες διεθνείς πράξεις καθορίστηκαν και ζώνες επιρροής των μεγάλων δυνάμεων στη Μικρά Ασία, της Ιταλίας στην Αττάλεια και το Ικόνιο, και της Γαλλίας στην Κιλικία. Με την τελευταία συνθήκη, η οθωμανική επικράτεια συρρικνώθηκε στο ένα πέμπτο του προπολεμικού εδάφους της, περιορίζοντάς την ανάμεσα στην Κωνσταντινούπολη και την Κεντρική Ανατολία.

Ήδη από τα μέσα Μαΐου του 1919, με συμμαχική εντολή, η ελληνική στρατιά βρισκόταν στην πόλη της Σμύρνης με σκοπό την προστασία των ελληνορθόδοξων από την αυθαιρεσία των Οθωμανών. Οι Έλληνες την υποδέχτηκαν θερμά, απεναντίας οι Τούρκοι αντέδρασαν έντονα ξεκινώντας ανταρτοπόλεμο.

Η πολεμική ήττα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και η συρρίκνωση των εδαφών της δημιούργησε στο εσωτερικό της εμφύλιο σχίσμα με τον Μουσταφά Κεμάλ να οργανώνει εθνικό κίνημα επανάστασης εναντίον του σουλτάνου, με σκοπό την ίδρυση ενός νέου εθνικού κράτους. Παράλληλα, στην Ελλάδα, οι εκλογές που διεξήχθησαν το 1920 ανέδειξαν το αντιβενιζελικό κόμμα του Δημήτριου Γούναρη σε βάρος του Βενιζέλου και επανάφερε τον εξόριστο βασιλιά έπειτα από δημοψήφισμα. Ωστόσο, όμως, οι ξένες δυνάμεις ήταν δυσμενείς απέναντι στον βασιλιά Κωνσταντίνο εξαιτίας της ουδέτερης στάσης που τήρησε στον Α΄ ΠΠ και διαβλέποντας τη δυνατότητα του κεμαλικού κινήματος να κερδίζει άρχισαν να επανεξετάζουν τη στάση

⁴ Γ. Κολιόπουλος– Θ. Βερέμης, *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006, σ. 354

τους στη μικρασιατική εκστρατεία. Έπειτα από μια σειρά συμφωνιών του Κεμάλ με τη Γαλλία, τη Σοβιετική Ένωση και την Ιταλία για τον ανεφοδιασμό του στρατού του, η Γαλλία και η Ιταλία ανακάλεσαν τα στρατεύματά τους από τις ζώνες κατοχής και μόνο η Αγγλία έμεινε να στηρίζει τη χώρα σε διπλωματικό επίπεδο.

Η ελληνική εκστρατεία μετά τη μάχη στο Σαγγάριο πήρε αρνητική τροπή, καθώς η συντήρησή της ήταν οικονομικά δυσβάσταχτη. Στις 6 Αυγούστου του 1922 το τουρκικό στράτευμα αιφνιδίασε το ελληνικό μέτωπο, το οποίο με τη σειρά του προέβη και πυρπόλησε ο τουρκικός στρατός. Ο ελληνικός στρατός άρχισε να οπισθοχωρεί από τα ενδότερα της Μικράς Ασίας αφήνοντας τους Έλληνες στο έλεος των Τούρκων. Ο τουρκικός στρατός φτάνοντας στη Σμύρνη στις 13 Σεπτεμβρίου του 1922 αποφασισμένος να εξαλείψει κάθε τι ελληνικό προέβησε σε ανείπωτες κτηνωδίες σε βάρος των χριστιανικών πληθυσμών και πυρπόλησε την πόλη. Κατά χιλιάδες, οι πρόσφυγες ακολούθησαν τον ελληνικό στρατό στην προκυμαία της Σμύρνης με σκοπό να διαφύγουν στην Ελλάδα.

Β' Κεφάλαιο

Άφιξη

2.1. Η άφιξη των πρώτων προσφύγων

Τον Αύγουστο του 1922, μετά την ήττα στο μικρασιατικό μέτωπο και την εκκένωση των μικρασιατικών παραλίων από την ελληνική διοίκηση, το ελληνικό έθνος έζησε μία από τις μεγαλύτερες τραγωδίες της μακραίωνης ιστορίας του. Το όραμα της Ελλάδος «των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών» έληξε παταγωδώς μέσα σε λίγες μόνο μέρες ξεριζώνοντας μαζικά το ελληνικό στοιχείο από τις περιοχές της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της ανατολικής Θράκης. Χιλιάδες πρόσφυγες κατατρεγμένοι από το μένος των Τούρκων διέφυγαν στα παράλια βιαστικά και με λιγοστά υπάρχοντα, για να επιβιβαστούν στα πλοία τα οποία θα τους διαπεραίωναν στα γειτονικά νησιά και στη συνέχεια στην ηπειρωτική χώρα.⁵

Πριν από την αναχώρησή τους από τη Σμύρνη, η μόνη συστηματική και έμπρακτη ξένη βοήθεια προς τους πρόσφυγες προήλθε κυρίως από Αμερικανούς, τόσο διπλωματικά, όσο και από ιδιώτες πολίτες. Ο Αμερικανός πρόξενος στη Σμύρνη Τζορτζ Χόρτον, μαζί με μέλη της αμερικανικής παροικίας στην πόλη, ίδρυσε την Αμερικανική οργάνωση Περιθάλψεως (ARC) για την παροχή βοήθειας τόσο σε είδη διατροφής και πρώτης ανάγκης, όσο και σε προστασία. Ο πάστορας Έιζα Τζέινγκς, ο οποίος είχε αναλάβει καθήκοντα στην Χριστιανική Ένωση Νέων Ανθρώπων (YMCA), έδρασε σημαντικά για τη διάσωση και την περίθαλψη χιλιάδων προσφύγων. Οι αντιπρόσωποι του ιδρύματος Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής (NER) στην Κωνσταντινούπολη έστειλε στη Σμύρνη ιατρικό προσωπικό και φάρμακα και περιέθαλψε 100.000 πρόσφυγες από τον Πόντο. Ανάλογη δράση είχε και ο Σύνδεσμος των Γυναικών Νοσοκόμων της Αμερικής (AWH) στη Σμύρνη, τη Χίο και τη Λέσβο, με επικεφαλής την Αμερικανίδα γιατρό Έσθερ Λάβτζοϊ.⁶

Το φθινόπωρο του 1922, παράλληλα με το στρατιωτικό κίνημα του Ν. Πλαστήρα, Σ.Γονατά και Δ. Φωκά στη Χίο και τη Λέσβο και την εγκαθίδρυση επαναστατικής κυβέρνησης, πλοία γεμάτα πρόσφυγες κατέφθαναν το ένα μετά το άλλο σε όλα τα ελληνικά λιμάνια. Οι κυριότεροι προορισμοί για προσωρινή εγκατάσταση ήταν η Θεσσαλονίκη και η περιφέρειά της, η Αθήνα, ο Πειραιάς, η Μυτιλήνη, η Σάμος, η Χίος, η Καβάλα, ο Βόλος, το Ηράκλειο και τα Χανιά. Μέχρι και τον Οκτώβρη του

⁵ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περίθαλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα 2020, σ. 129

⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940.*, σ. 129

‘22, οπότεν έγινε η πρώτη προσπάθεια συστηματικής καταγραφής των προσφύγων, κατέφθασαν στην Ελλάδα περίπου 800.000 άνθρωποι, 595.420 από τη Μικρά Ασία και 204.580 από τη Θράκη.⁷ Παρόλα αυτά, οι πρώτες απογραφές που έγιναν δεν αποδίδουν την πραγματικότητα για τους πρόσφυγες που ήρθαν στην Ελλάδα το 1922, μετά την κατάρρευση του μικρασιατικού μετώπου.

Οι πρόσφυγες δεν έφτασαν όλοι ταυτόχρονα, κι ούτε προέρχονταν από τα ίδια μέρη της Μικράς Ασίας. Το 1922 τα πλοία που έφταναν στην Ελλάδα έρχονταν από τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, το 1923 κυρίως από την Κωνσταντινούπολη και τη Μαύρη Θάλασσα, και αργότερα από τη νότια Τουρκία, τη Μερσίνα και την Αττάλεια. Η διάρκεια του ταξιδιού ήταν από τρεις έως δέκα μέρες και πολλές φορές ένα πλοίο περνούσε από διάφορα λιμάνια μέχρι να του επιτραπεί η αποβίβαση των προσφύγων. Οι συνθήκες που επικρατούσαν πάνω στα πλοία ήταν άθλιες εξαιτίας του συνωστισμού, του υποσιτισμού, των καιρικών συνθηκών και ενίοτε της σκληρής συμπεριφοράς του ναυτικού πληρώματος. Είναι χαρακτηριστική η δραματική περιγραφή του Χένρυ Μόργκενταου, Αμερικανού διπλωμάτη, ειδικού απεσταλμένου στην Ελλάδα, που παρακολούθησε ένα ατμόπλοιο με επτά χιλιάδες πρόσφυγες να φτάνει στη Θεσσαλονίκη: *«Πήγα στην προκουμαία και παρακολούθησα την αποβίβαση μιας караβιάς προσφύγων. Δεν μπορεί κανείς να φανταστεί πιο τραγικό θέαμα. Είδα επτά χιλιάδες ανθρώπους να έχουν συσσωρευτεί σ’ ένα πλοίο, όπου θα αρκούσαν δύο χιλιάδες για να το κατακλύσουν. Ήταν στριμωγμένοι σαν σαρδέλες στο κατάστρωμα, μια συστρεφόμενη και δονούμενη μάζα ανθρώπινης αθλιότητας. Είχαν περάσει τέσσερα μερόνυχτα στη θάλασσα. Δεν υπήρχε χώρος για να ξαπλώσουν και να κοιμηθούν, δεν είχαν καθόλου φαγητό και δεν είχαν στη διάθεσή τους κανενός είδους αποχωρητήριο. Όλες αυτές τις μέρες είχαν μείνει στο κατάστρωμα με τη φθινοπωρινή βροχή να τους μουλιάζει, τον ψυχρό νυκτερινό άνεμο να τους περονιάζει και τον ζεστό μεσημεριάτικο ήλιο να τους καίει. Αποβιβάστηκαν τυλιγμένοι σε κουρέλια, πεινασμένοι, άρρωστοι, γεμάτοι ζώφια, με τα μάτια σκαμμένα, αναδίδοντας την απαίσια οσμή της ανθρώπινης ακαθαρσίας και καταβεβλημένοι από την απόγνωση (...)*».⁸

Από τις αρχές του 1923, οι συνεχείς επιδημικές ασθένειες και η αυξημένη θνησιμότητα που έπλητταν μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού οδήγησε στην επιβολή έκτακτων υγειονομικών μέτρων, με πιο σημαντικό την επιβολή καραντίνας σε

⁷ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 131

⁸ Η. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Το έπος της εγκατάστασης, Αθήνα 1994, σ. 171

υγειονομικούς σταθμούς στους πρόσφυγες που έφταναν στην Ελλάδα. Τα δυο λοιμοκαθαρτήρια, του Αγίου Γεωργίου στο Κερατσίνι και του Καραμπουρνού στη Θεσσαλονίκη, ανασυστάθηκαν και επανδρώθηκαν με παραπάνω προσωπικό για να αντιμετωπίσουν αυτήν την κατάσταση. Επιπλέον, ιδρύθηκε άλλο ένα στο νησί της Μακρονήσου. Ο στρατωνισμός των προσφύγων στα λοιμοκαθαρτήρια αυτά ήταν για πολλούς πρόσφυγες η πρώτη τους εμπειρία στην Ελλάδα. Η διαδικασία προέβλεπε τον καθαρισμό των αφιχθέντων, αφού πρώτα τους γύμνωναν δημοσίως και τους κούρευαν με το ζόρι και έπειτα απομονώνονταν για κάποιο διάστημα σε χώρους με ελλιπή ιατροφαρμακευτική περίθαλψη, ελάχιστο νερό, χαλασμένα τρόφιμα και κάτω από αντίξοες και πιεστικές συνθήκες. Δραματική είναι η μαρτυρία του Ιγνάτιου Ορφανίδη, κατοίκου Δραπετσώνας, πρόσφυγας από το Άι-Έννες Πόντου για την εμπειρία του στο λοιμοκαθαρτήριο της Μακρονήσου: *«Στην 1^η Αυγούστου μας κατέβασαν στη Μακρόνησο. Στη Μακρόνησο άρχισαν νέα βάσανα και θάνατοι. (...) Εμείς χτίσαμε τα παραπήγματα, στέρνα για νερό, ό,τι χρειαζόταν. (...) Από τους οκτώ χιλιάδες που έφερε το «Κίος» μείναμε στο τέλος δύο χιλιάδες. Οι άλλοι έξι χιλιάδες πέθαναν. Έπεσε αρρώστια και μας θέρισε. (...) Ζούσαμε μες στη βροχή, στην πείνα και την δίψα. (...) Μας τάιζαν βρωμερά μακαρόνια, ελιές σκουληκιασμένες, χαλασμένες ρέγκες κι έπεσε τύφος. Και νερό πουθενά. (...) η διοίκηση της καραντίνας τα έβλεπε αυτά αλλά δεν μιλούσε, ούτε συνελάμβανε τους εγκληματίες εργολάβους τροφοδότες (...)».*⁹ Ο μέσος ημερήσιος αριθμός που διέμεναν εκεί την περίοδο της ανταλλαγής ήταν 8.000 – 9.000 άτομα στο λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου, ενώ από το Καραμπουρνού πέρασαν 70.261 άτομα το 1923 και 50.000 άτομα το 1924.¹⁰

Οι μαζικές εισροές προσφύγων από τον Σεπτέμβριο του 1922 δημιούργησαν πολλά προβλήματα τόσο στην πρωτεύουσα όσο και στις υπόλοιπες πόλεις που τους υποδέχτηκαν. Οι πρόσφυγες που έφταναν στην Ελλάδα ήταν σε άθλια κατάσταση, εκ των οποίων οι περισσότεροι είχαν εγκαταλείψει τα σπίτια τους εσπευσμένα παίρνοντας μαζί τους ελάχιστα ή και σε πολλές περιπτώσεις τίποτα από τα υπάρχοντα τους. Μόνο οι κάτοικοι της ανατολικής Θράκης είχαν το χρονικό περιθώριο να πάρουν μαζί τους μέρος ή και το σύνολο της κίνητης περιουσίας τους.¹¹ Άνθρωποι καταβεβλημένοι, σωματικά και ψυχικά, στριμωγμένοι κατά εκατοντάδες στα καράβια που τους

⁹ Π. Κιτρομηλίδης (Επιμ.), *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, τ. 3, Αθήνα 2013, σ. 369-372.

¹⁰ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 134

¹¹ Ν. Ανδριώτης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων», στο: *Η Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα 1900-1930*, τ. 28, Αθήνα 2000, σ. 167

μετέφεραν, με κακή και ελλιπή διατροφή και με μολυσματικές ασθένειες (τύφο, γρίπη, φυματίωση και ελονοσία). Αρχικά, το κράτος αντιμετώπισε με τα ανεπαρκή μέσα που διέθετε τις στοιχειώδεις ανάγκες των προσφύγων, όπως τη σίτιση, την προσωρινή στέγαση και την παροχή περίθαλψης. Σημαντική βοήθεια προήλθε από ιδιώτες, είτε ατομικά είτε οργανωμένα, καθώς επίσης και από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις. Τα πρώτα μέτρα που λήφθηκαν ήταν η διενέργεια εράνων, η λειτουργία πρόχειρων συσσιτίων και η σύσταση γραφείων ευρέσεως εργασίας. Επίσης, στην Αθήνα και τον Πειραιά, επιτράπηκε στους ξενοδόχους να τοποθετήσουν περισσότερα κρεβάτια στα δωμάτια και τους διαδρόμους για τις ανάγκες των προσφύγων. Στις εφημερίδες καθιερώθηκαν ειδικές στήλες για τους πρόσφυγες, όπως «Προσφυγική στήλη», «Προσφυγικά», «Στήλη των Προσφύγων» κ.ά., στις οποίες δημοσιεύονταν δωρεάν αγγελίες για αναζήτηση συγγενών ή εργασίας καθώς και ειδήσεις σχετικές με τους πρόσφυγες.¹²

Παρόλα αυτά και παρά την εμπειρία των προηγούμενων δεκαετιών στην υποδοχή μεγάλων προσφυγικών κυμάτων, τώρα το έργο της περίθαλψης και πόσο μάλλον της αποκατάστασης ήταν πολύ πιο απαιτητικό και καθιστούσε τον συντονισμό του κρατικού μηχανισμού επιτακτική ανάγκη. Η Κοινωνία των Εθνών δραστηριοποιήθηκε αναθέτοντας στον δόκτορα Φρίντγκιοφ Νάνσεν, γνωστό ανθρωπιστή, τη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος και για τις δύο πλευρές και τη μεσολάβηση μεταξύ των εμπόλεμων χωρών. Εξασφάλισε τρόφιμα και ιματισμό σε Έλληνες και Αρμένιους που βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, την ανατολική Θράκη και τα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου και μέσω του Ερυθρού Σταυρού, τρόφιμα για τους μουσουλμάνους πρόσφυγες. Επίσης, επισκέφτηκε καταυλισμούς προσφύγων και οργάνωσε προσωρινή στέγαση για 15.000 πρόσφυγες στη δυτική Θράκη και νοσοκομείο με 50 κλίνες στην Αλεξανδρούπολη. Κατέβαλε προσπάθειες να απελευθερωθούν οι αιχμάλωτοι πολέμου και οι όμηροι (περίπου 100.000 – 120.000) που κρατούνταν στη Μικρά Ασία, ζήτημα για το οποίο δημιουργήθηκε η Επιτροπή Ανταλλαγής Πολιτικών και Στρατιωτικών Αιχμαλώτων στα πλαίσια της συνδιάσκεψης της Λωζάνης.¹³

¹² Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 135

¹³ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 137

2.2. Τα προσφυγικά ρεύματα από άλλες περιοχές

Μετά την ανακωχή στα Μουδάνια στις 28 Σεπτεμβρίου/11 Οκτωβρίου 1922, 250.000 Έλληνες πρόσφυγες από την Ανατολική Θράκη κατέφθασαν στην Ελλάδα παίρνοντας μαζί τους το μεγαλύτερο μέρος της κινητής τους περιουσίας.¹⁴ Μαζί τους ήρθαν και οι πρόσφυγες που είχαν καταφύγει εκεί από τα απέναντι μικρασιατικά παράλια και λίγο αργότερα με τον ίδιο τρόπο έφτασαν 25.000 πρόσφυγες από την χερσόνησο της Καλλίπολης.

Στα τέλη του 1922 και τις αρχές του 1923 Έλληνες του Πόντου κατέφυγαν στη Ρωσία, σε λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας και στην Κωνσταντινούπολη, για τους οποίους φρόντισε για τη μεταφορά και την περίθαλψή τους στην Ελλάδα η Ελληνική Αποστολή Περιθάλψεως Προσφύγων. Επίσης, 40.000 Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης προσήλθαν στην Ελλάδα πριν από την εκκένωσή της από τον συμμαχικό στρατό. Στη Συρία, και κυρίως στο Χαλέπι, κατέφυγαν Έλληνες του Πόντου, της Κιλικίας και εξόριστοι που είχαν βρεθεί στην κεντρική και Ανατολική Ασία, και στη συνέχεια οδηγήθηκαν στην Ελλάδα μέσω της Βηρυτού και της Κύπρου. Μετά την παράδοση των νησιών Ίμβρου και Τενέδου στους Τούρκους τον Οκτώβριο του 1923, πρόσφυγες των δύο αυτών νησιών αλλά και πρόσφυγες που είχαν καταφύγει σε αυτά από τα παράλια της Μικράς Ασίας πέρασαν στη γειτονική Λέσβο και Λήμνο.

Τέλος, κατά τη διάρκεια των ετών 1923-1925, στα πλαίσια της Σύμβασης της Ανταλλαγής Πληθυσμών, μεταφέρθηκαν 192.356 ελληνορθόδοξοι από την κεντρική και ανατολική Μικρά Ασία, τον Πόντο και την Κωνσταντινούπολη, και 354.647 μουσουλμάνοι αντίστοιχα στην Τουρκία, υπό την αιγίδα της Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής. Τα επόμενα χρόνια πρόσφυγες και αιχμάλωτοι κατέφθαναν στην Ελλάδα μεμονωμένα από διάφορες περιοχές.¹⁵

2.3 Η Σύμβαση της ανταλλαγής πληθυσμών

Στις 7/20 Νοεμβρίου 1922 ξεκίνησε η Συνδιάσκεψη της Ειρήνης στη Λωζάνη της Ελβετίας, μία πολύμηνη διεθνής διαπραγμάτευση ανάμεσα στις χώρες που έλαβαν μέρος στον Α΄ ΠΠ, τη Μικρασιατική εκστρατεία και ήταν συμβαλλόμενα μέρη στη

¹⁴ Οι κάτοικοι της ανατολικής Θράκης είχαν προθεσμία ένα μήνα για να εκκενώσουν την περιοχή, έχοντας έτσι τη δυνατότητα να μεταφέρουν μαζί τους όσα μπορούσαν να πάρουν από την κινητή περιουσία τους.

¹⁵ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 137-139

Συνθήκη των Σεβρών το 1920, ανάμεσά τους και η Ελλάδα με την Τουρκία. Στις 30 Ιανουαρίου 1923, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων, υπογράφηκε ελληνοτουρκική σύμβαση στην οποία υιοθετήθηκε μία νέα σκληρή πρακτική: καθόρισε την αμοιβαία υποχρεωτική ανταλλαγή ανάμεσα σε Έλληνες ορθοδόξους κατοίκους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και σε μουσουλμάνους κατοίκους της Ελλάδας. Η Σύμβαση αυτή περιείχε πολλά στοιχεία από την έκθεση του δόκτορα Νάνσεν, ύπατου αρμοστή της Κοινωνίας των Εθνών για τους πρόσφυγες, αλλά αποτέλεσε προϊόν συναίνεσης και των δύο εμπλεκόμενων χωρών αλλά και της διεθνούς κοινότητας.¹⁶ Έξι μήνες αργότερα, στις 24 Ιουλίου του 1923 συμπεριλήφθηκε στην τελική υπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης. Η συνθήκη αυτή ουσιαστικά σφράγισε το τέλος της εθνικής ιδεολογίας του βενιζελισμού κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1910.

Σύμφωνα με τη Σύμβαση ανταλλαγής πληθυσμών, προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών μεταξύ της Ελλάδας και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, είτε για αυτούς που βρίσκονταν ακόμη στις εστίες τους, είτε για αυτούς που είχαν ήδη μεταβεί στο ομόθρησκο κράτος και είχε αναδρομική ισχύ για όλες τις μετακινήσεις πληθυσμών που είχαν πραγματοποιηθεί από την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (18 Οκτωβρίου 1912). Από τη Σύμβαση αυτή εξαιρέθηκαν οι ελληνορθόδοξοι κάτοικοι της Ίμβρου, της Τενέδου, της Κωνσταντινούπολης αλλά και οι μουσουλμάνοι κάτοικοι της δυτικής Θράκης. Οι ανταλλάξιμοι θα αποκτούσαν την ιθαγένεια του κράτους στο οποίο θα έμεναν μόνιμα αποβάλλοντας την προηγούμενή τους και θα είχαν το δικαίωμα να μεταφέρουν την κινητή περιουσία τους παίρνοντας αργότερα από το κράτος που διέμεναν αποζημίωση ίσης αξίας για την ακίνητη περιουσία που είχαν εγκαταλείψει. Παρόλα αυτά δεν θα μπορούσαν μελλοντικά να επιστρέψουν στις εστίες τους χωρίς την άδεια αντίστοιχα της Τουρκίας και της Ελλάδας.

Στις 5 Οκτωβρίου του 1923, σύμφωνα με το άρθρο 11 της Σύμβασης, συστάθηκε η Μεικτή Επιτροπή Ανταλλαγής, με έδρα την Κωνσταντινούπολη, της οποίας ο ρόλος ήταν να καθορίσει τον τρόπο μετανάστευσης των πληθυσμών και να εκτιμήσει τις περιουσίες των ανταλλαξίμων. Για τη μετακίνηση ο διαθέσιμος χρόνος που δόθηκε ήταν λίγοι μήνες και οι πρόσφυγες της υποχρεωτικής ανταλλαγής συναποκόμισαν ότι μπορούσαν από την κινητή τους περιουσία, καθώς επίσης

¹⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 140

κατάφεραν να διασώσουν κοινοτικά αρχεία και βιβλία, ιερά λείψανα και κειμήλια.¹⁷ Ωστόσο, αρκετοί ανταλλάξιμοι και από τις δύο πλευρές προσπάθησαν να αποφύγουν την ανταλλαγή πληθυσμού αλλάζοντας υπηκοότητα ή θρησκεία.

Από τον Αύγουστο του 1922 μέχρι τον Ιούλιο του 1923 με την υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης, είχαν ήδη φτάσει στην Ελλάδα 900.000 περίπου πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία και την Ανατολική Θράκη. Ως τον Δεκέμβριο του 1924, σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία, περίπου 1.220.000 Έλληνες και 45.000 Αρμένιοι εγκατέλειψαν τις εστίες τους στην Τουρκία και άλλοι 518.146 μουσουλμάνοι και 92.000 Βούλγαροι κάτοικοι της Ελλάδος μετέβησαν στην τουρκική και βουλγαρική επικράτεια αντιστοίχως.

Η πρωτοτυπία της συγκεκριμένης Σύμβασης έγκειται στο γεγονός ότι καθιερώθηκε για πρώτη φορά η μαζική αλλά και η υποχρεωτική μετακίνηση πληθυσμών. Μέχρι πρότινος αντίστοιχες συμφωνίες ρύθμιζαν εθελούσιες μετακινήσεις πληθυσμών συγκεκριμένων περιοχών.¹⁸

Όταν η Σύμβαση γνωστοποιήθηκε επισήμως, οι αντιδράσεις των προσφύγων ήταν έντονες συγκροτώντας συλλαλητήρια σε πολλές πόλεις της Ελλάδας. Η κατάσταση όμως, όπως είχε διαμορφωθεί μετά τη μαζική φυγή των Ελλήνων από τη Μικρά Ασία και την άρνηση της Τουρκίας να δεχτεί την επιστροφή τους, δεν άφηνε πολλά περιθώρια στο ελληνικό κράτος να διαπραγματευτεί περισσότερο το ζήτημα αυτό. Η υπογραφή της σύμβασης μολαταύτα, εξυπηρετούσε τόσο τον Ελευθέριο Βενιζέλο όσο και τον Μουσταφά Κεμάλ για την προστασία και οριστικοποίηση των συνόρων τους, την επίτευξη εθνικής ομοιογένειας και την επικέντρωση του ενδιαφέροντος στην εσωτερική πολιτική της κάθε χώρας, ενώ συγχρόνως ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις της Κοινωνίας των Εθνών.¹⁹

2.4. Τα χαρακτηριστικά των προσφύγων

Επίσημα στατιστικά στοιχεία που να δηλώνουν τον πραγματικό αριθμό των προσφύγων που κατέφθασαν στον ελλαδικό χώρο δεν υπάρχουν, αλλά υπολογίζεται ότι ο αριθμός ήταν πολύ μεγαλύτερος από αυτός που δηλώθηκε στις πρώτες προσπάθειες απογραφής τους. Τον Απρίλιο του 1923 πραγματοποιήθηκε ειδική

¹⁷ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Μικρασιατική Καταστροφή», στο: *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα 1900-1930*, τ. 28, Αθήνα 2000, σ. 153

¹⁸ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 142

¹⁹ Ν. Ανδριώτης, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Γενικού Λυκείου- Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών*, Αθήνα χ.χ., σ. 153

απογραφή που κατέγραψε όσους είχαν προσέλθει στην Ελλάδα από τις 19 Δεκεμβρίου 1920 (ημερομηνία προηγούμενης επίσημης απογραφής) μέχρι και 31 Μαρτίου 1923, οι οποίοι ανέρχονταν στους 786.431.²⁰ Την ίδια χρονική περίοδο η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων εκτιμούσε πως η προσέλευση των προσφύγων ήταν από 1.300.000 μέχρι και 1.400.000 άτομα.²¹ Συνεπώς, η απογραφή αυτή δεν θεωρήθηκε ακριβής, καθώς δεν είχε υποχρεωτικό χαρακτήρα και αρκετοί πρόσφυγες είτε κατέφυγαν στην Ελλάδα με δικά τους μέσα αποφεύγοντας την απογραφή, είτε μετανάστευσαν κατευθείαν σε άλλες χώρες, ή πέθαναν καθώς το ποσοστό θνησιμότητας των πρώτων χρόνων εξαιτίας των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των επιδημιών ήταν ιδιαίτερα αυξημένο.²²

Η πρώτη πραγματική και πλήρης καταμέτρηση των προσφύγων του '22 είναι η απογραφή του 1928, που διεξήχθη από τη Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος του Υπουργείου Εθνικής Οικονομίας. Συνολικά απογράφηκαν 1.221.849 πρόσφυγες, καταγράφοντας το φύλο, την ηλικία, την οικογενειακή κατάσταση, τον τόπο γέννησης, τη θρησκεία, τη γλώσσα, την εκπαίδευση και την επαγγελματική τους κατάσταση. Επίσης, συμπεριλήφθηκαν και όσοι είχαν προσέλθει στην Ελλάδα και πριν τη Μικρασιατική Καταστροφή.²³

Συγκρίνοντας με την απογραφή του 1923 το πρώτο διάστημα μετά την έλευσή τους στην Ελλάδα, οι πρόσφυγες διέμεναν κοντά στις πύλες εισόδου τους στη χώρα και από κει διανέμονταν σε όλους τους νομούς, κυρίως σε αστικά κέντρα, όπου υπήρχαν οι κατάλληλες δομές και υπηρεσίες για την εξυπηρέτηση των προσφύγων. Από το 1924 και ύστερα, οπότεν ξεκίνησε το πρόγραμμα της αποκατάστασής τους, οι περισσότεροι πρόσφυγες κατευθύνθηκαν κυρίως προς τη Μακεδονία, την Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη. Πολλοί παρέμειναν στη Θράκη, την Κρήτη, την Πάτρα, την Καλαμάτα, τη Χίο και άλλα αστικά κέντρα, όπου δημιουργήθηκαν προσφυγικοί συνοικισμοί.

Από τους 1.221.849 πρόσφυγες οι 628.253 απογράφηκαν στην Μακεδονία, ενώ το 53% του προσφυγικού πληθυσμού ήταν αστικής προέλευσης. Στην πλειοψηφία τους οι πρόσφυγες προέρχονταν κατά κύριο λόγο από την τουρκική επικράτεια (1.104.216),

²⁰ Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16^{ης} Μαΐου 1928, I: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός- Πρόσφυγες*, Αθήνα 1933, σ. 13

²¹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 144

²² Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη 1926, Αθήνα 1997, σ. 21

²³ ΓΣΥΕ, *Απογραφή 1928*, σ. 7 και 46

κυρίως από τη Μικρά Ασία (626.954), την Ανατολική Θράκη (256.635) και τον Πόντο (182.169). Αν και δεν θεωρήθηκαν ανταλλάξιμοι 38.458 πρόσφυγες προσήλθαν από την Κωνσταντινούπολη εξαιτίας των πιεστικών πολιτικών της Τουρκίας. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες προέρχονταν από τη Ρωσία, τη Βουλγαρία, τη Σερβία, την Αλβανία, τα Δωδεκάνησα, τη Ρουμανία, την Κύπρο και την Αίγυπτο.

Μεταξύ των προσφύγων οι γυναίκες αποτελούσαν το 51,8% και υπήρξε αξιοσημείωτη διαφοροποίηση μεταξύ των γυναικών που έφθασαν πριν (47,6%) και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (52,4%). Τα παιδιά κάτω των 15 ετών και οι ηλικιωμένοι αποτελούσαν αισθητά μικρότερο ποσοστό σε σχέση με τον γενικό πληθυσμό, ως επακόλουθο της μεγάλης παιδικής θνησιμότητας και του ευάλωτου της ηλικίας. Αξίζει να σημειωθεί ότι σημαντικός αριθμός παιδιών ήταν ορφανά και ασυνόδευτα παιδιά (55.000), κατάσταση που οδήγησε στην ίδρυση κρατικών ορφανοτροφείων.

Ως προς το μορφωτικό επίπεδο οι πρόσφυγες υπερτερούσαν σε μικρό βαθμό από τους γηγενείς κατοίκους, καθώς οι εγγράμματοι αποτελούσαν το 50,8% του προσφυγικού πληθυσμού, έναντι 49,8% των εγγραμμάτων του γενικού πληθυσμού. Ως προς την απασχόληση το 52,3% δήλωσε ότι απασχολείται στον τομέα της γεωργίας, το 24,7% στη βιομηχανία και το 9,2% στο εμπόριο κ.ά. Ένα μέρος των προσφύγων ήταν τουρκόφωνοι (103.642), οι οποίοι ως επί το πλείστον εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία. Επιπλέον, δεν είχαν όλοι οι πρόσφυγες την ίδια οικονομική κατάσταση. Ένα μέρος τους μπορούσε να ανταπεξέλθει των εξόδων της διαβίωσης τους με δικούς του πόρους, είτε γιατί κατάφερε να μεταφέρει τα κινητά αγαθά του, κυρίως αυτοί που προήλθαν από την ανατολική Θράκη ή εκείνοι που μεταφέρθηκαν μέσω την Μικτής Επιτροπής Ανταλλαγής, είτε διότι διέθετε κεφάλαια στην Ελλάδα ή το εξωτερικό, κυρίως εκείνοι που προέρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και τα μεγάλα αστικά κέντρα της Μικράς Ασίας.

Το φθινόπωρο του 1923, οι πρόσφυγες απέκτησαν την ελληνική ιθαγένεια, σύμφωνα με το άρθρο 7 της ελληνοτουρκικής Σύμβασης Ανταλλαγής της Λωζάνης. Από το πρώτο κιόλας διάστημα άφιξής τους, προσπαθώντας να ανταπεξέλθουν στις ανάγκες τους και την κατάσταση στην οποία βρέθηκαν, οι πρόσφυγες δημιούργησαν επιτροπές, σωματεία και ομοσπονδίες είτε για τη διεκδίκηση διαφόρων αιτημάτων, είτε για διευθέτηση πρακτικών ζητημάτων και αλληλοβοήθεια, είτε για την προβολή του πολιτισμού τους.

Τέλος, μεταξύ αυτών που έφτασαν στην Ελλάδα το χρονικό διάστημα 1919-1923 ήταν και 85.000 Αρμένιοι, οι οποίοι στην απογραφή του 1928 αριθμούσαν τις 33.000, καθώς αρκετοί είχαν μεταφερθεί στη Σοβιετική Ένωση, στη Γαλλία και τις Η.Π.Α.²⁴

²⁴ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 145-155

Γ' Κεφάλαιο

Περίθαλψη

3.1. Κρατικοί φορείς περίθαλψης

Η περίθαλψη και η αποκατάσταση των προσφύγων, αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, αποτέλεσε μεγάλο στοίχημα για το ελληνικό κράτος, καθώς δεν είχε αντιμετωπίσει ποτέ ξανά στο παρελθόν τέτοιας έκτασης προσφυγικά κύματα. Η ανακούφιση των αναγκών των προσφύγων και η αποκατάστασή τους άμεσα και μαζικά ήταν βασική προτεραιότητά του.

Εμπειρία που αποδείχτηκε πολύτιμη υπήρχε ήδη από τις δύο προηγούμενες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα, όπου την περίθαλψη και την αποκατάσταση των προσφύγων αναλάμβανε ένας ή δύο κρατικοί φορείς, σε συνεργασία με τοπικές υπηρεσίες.²⁵ Οι παροχές που δίδονταν στους πρόσφυγες ήταν η ιατρική περίθαλψη και ενίοτε η παροχή επιδομάτων. Η «Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψιν και Εγκατάστασιν των εν Μακεδονία εποίκων ομογενών», που ιδρύθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1914, είναι η πρώτη υπηρεσία που αντιμετώπισε το ζήτημα των προσφύγων που είχαν εγκατασταθεί στη Μακεδονία κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με συνολικό τρόπο. Στα πλαίσια της Επιτροπής λειτούργησε τμήμα «μηχανικού» για την ανοικοδόμηση των οικισμών, καθώς και τμήμα «γεωμετρικών» για την καταγραφή των κτημάτων που θα διανέμονταν στους πρόσφυγες, υποδεικνύοντας σαφώς την αλλαγή πολιτικής. Το 1916 η Επιτροπή μεταβίβασε μέρος των αρμοδιοτήτων της στη Διεύθυνση Περιθάλψεως και στη Διεύθυνση Εποικισμού και ένα χρόνο αργότερα διαλύθηκε οριστικά καθώς ιδρύθηκαν τα Υπουργεία Περιθάλψεως και Γεωργίας, τα οποία ανέλαβαν τις εργασίες της.²⁶ Οι φορείς αυτοί ανέλαβαν την περίθαλψη των προσφύγων, των στρατιωτών, αλλά και των θυμάτων του πολέμου. Επρόκειτο για τους προκατόχους του Υπουργείου Προνοίας που ήταν ο βασικός κρατικός θεσμός περίθαλψης και αποκατάστασης των προσφύγων από το 1922 και μετά.

Με την περίθαλψη και την κάλυψη των στοιχειωδών αναγκών των προσφύγων μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή (διατροφή, στέγαση και ιατρική φροντίδα) ασχολήθηκε αρχικά το Υπουργείο Περιθάλψεως²⁷, το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και Εγκαταστάσεως των Προσφύγων, το οποίο ιδρύθηκε τον

²⁵ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 202

²⁶ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 19-20

²⁷ Από τον Δεκέμβριο του 1922 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως

Σεπτέμβριο του 1922 και γνωμοδοτούσε για τα προσφυγικά θέματα και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (ΤΠΠ), ένα νομικό πρόσωπο δημοσίου δικαίου, το οποίο ιδρύθηκε τον Νοέμβριο του 1922 και ήταν υπεύθυνο για την απογραφή του πληθυσμού και την κατασκευή προσωρινών αστικών προσφυγικών οικημάτων, μέχρι και το 1925 που σταμάτησε να λειτουργεί και πέρασε στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Υγιεινής, Προνοίας και Αντιλήψεως. Το ΤΠΠ επιχορηγήθηκε κυρίως από εράνους, δωρεές, κληροδοτήματα και κρατικές επιχορηγήσεις. Υπό την επίβλεψή του κατασκευάστηκε ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός στο Παγκράτι (μετέπειτα Βύρωνας) με πολύ καλές προδιαγραφές και πλήθος κοινοτικών κτιρίων. Ο σκοπός ανέγερσής του ήταν να απελευθερωθούν τα σχολεία και τα κοινόχρηστα κτίρια που είχαν καταληφθεί ως προσωρινά καταλύματα.²⁸ Έκτοτε ακολούθησαν οι κατασκευές των συνοικισμών Νέας Ιωνίας, Καισαριανής, Κοκκινιάς κ.α.

Σε κάθε πόλη που εγκαθίσταντο πρόσφυγες προσωρινά συστάθηκαν επιτροπές για την περαιτέρω διευθέτηση των αναγκών τους, ενώ σε κάποιες πόλεις συγκροτήθηκαν ιδιαίτερες υπηρεσίες περιθάλψεως όπως αυτές της Χίου, της Μυτιλήνης, της Αθήνας, της Λαμίας και των Ιωαννίνων. Τον Οκτώβριο του 1922 ιδρύθηκε το Κεντρικό Τμήμα Προσφύγων από το Πατριωτικό Ίδρυμα Προσφύγων με σκοπό την οργάνωση των διαφόρων σωματείων που έπρατταν αγαθοεργίες και τη διανομή βοηθημάτων. Σημαντική αρωγή στο έργο της περίθαλψης παρείχε και το Υπουργείο Στρατιωτικών με τη χορήγηση ιματισμού. Παράλληλα με τους κρατικούς φορείς διενεργήθηκαν έρανοι και συσσίτια σε όλη την ελληνική επικράτεια αλλά και μεταξύ των Ελλήνων του εξωτερικού, για τους οποίους συστάθηκε Πανελλήνιος Κεντρική Επιτροπή Εράνων.

Παρά την πληθώρα των κρατικών και μη φορέων για την περίθαλψη των προσφύγων, η έλλειψη συντονισμού δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα τον πρώτο καιρό. Με τη σταδιακή ενεργοποίηση του κρατικού μηχανισμού και αργότερα με τη λειτουργία της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων άρχισαν να υλοποιούνται οι πρώτοι στόχοι που είχαν τεθεί.²⁹

²⁸ Α. Καραδήμου-Γερόλυπου, «Η μεσοπολεμική Αθήνα: μορφές αστικής ανάπτυξης, προβλήματα, αναζητήσεις», στην: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος* (Επιμ. Χατζηιωσήφ Χ., τ. 2, μέρος 1^ο, Αθήνα 2002, σ. 77

²⁹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 169

3.2. Η δράση της ιδιωτικής πρωτοβουλίας

Στην προσπάθεια περίθαλψης του προσφυγικού πληθυσμού πέρα από το κράτος συμμετείχαν αρκετές ελληνικές και διεθνείς οργανώσεις πολλές από τις οποίες είχαν δραστηριοποιηθεί στην Ελλάδα ήδη από τα προηγούμενα χρόνια, στη διάρκεια των πολέμων και των διωγμών. Από τους ελληνικούς οργανισμούς ξεχώρισαν για τη δράση τους ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός, το Πατριωτικό Ίδρυμα Περιθάλψεως, η Χριστιανική Ένωση Ελληνίδων (ΧΕΝ) κ.α. Δραστηριοποιήθηκαν στην υποδοχή και την παροχή πρώτων ειδών ανάγκης, τροφής, ένδυσης και ιατροφαρμακευτικής περίθαλψης στην οργάνωση συσσιτίων και εράνων, στη φροντίδα ορφανών παιδιών, στη παροχή χρηματικών βοηθημάτων, στην εξασφάλιση εργασίας κ.ά. Πολύπλευρη υπήρξε εξίσου η δράση και των ξένων φιλανθρωπικών οργανώσεων όπως το ίδρυμα Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής (NER), ο Σύνδεσμος των Γυναικών Νοσοκόμων της Αμερικής (AWH), ο Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, το Ταμείο Σώστε τα Παιδιά κ.α., οι οποίες ίδρυσαν νοσοκομεία, ορφανοτροφεία, φρόντισαν για την επανένωση οικογενειών, οργάνωσαν συσσίτια και μαζικούς εμβολιασμούς, παρείχαν τρόφιμα, είδη ρουχισμού, κλινοσκεπάσματα, φάρμακα κ.α. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920 η δραστηριοποίηση δημόσιων ή ιδιωτικών φορέων περίθαλψης σε περιοχές πολεμικών συγκρούσεων, δυσχερών συνθηκών διαβίωσης, η επαφή με μολυσματικούς ασθενείς και η σωματική κόπωση επέφεραν τον θάνατο πολλών γιατρών, νοσοκόμων και προσωπικού που συμμετείχαν σε αυτούς. Από την πλευρά του, το ελληνικό κράτος παρείχε διευκολύνσεις στις δράσεις τους και απέδωσε τη δέουσα αναγνώριση στις οργανώσεις αυτές.³⁰

3. 3. Τα πρώτα μέτρα περίθαλψης και προσωρινής στέγασης

Κατά την άφιξή τους οι πρόσφυγες εγκαθίσταντο όπου υπήρχε διαθέσιμος χώρος όπως άδεια οικόπεδα, πλατείες, υπόστεγα, σχολεία, εκκλησίες, εγκαταλελειμμένες αποθήκες, δημόσια κτήρια και στρατόπεδα που εκκενώθηκαν, θέατρα, αλλά και σιδηροδρομικά βαγόνια, αυτοσχέδιες κατασκευές και σκηνές. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρξαν πρόσφυγες που δεν καταφέραν να βρουν κάποιο είδος στεγάστρου.

³⁰ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 181-189

Για την κάλυψη των πρώτων αναγκών των προσφύγων μοιράστηκαν αρχικά φάρμακα, σαπούνια, γάλα σε κουτιά, καθώς επίσης διανεμόταν καθημερινά ψωμί. Τα Υπουργεία Περιθάλψεως και Επισιτισμού ανέλαβαν την εξεύρεση τροφίμων και δόθηκαν χρηματικά βοηθήματα σε χήρες, ορφανά και άπορους. Επίσης, ιδρύθηκαν γραφεία ευρέσεως εργασίας για τους πρόσφυγες στην Αθήνα και στον Πειραιά, και έγιναν διευκολύνσεις στην εξεύρεση εργασίας, εγγραφή φοιτητών κ.α.

Η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας και η φιλανθρωπική δράση δημόσιων και ιδιωτικών οργανώσεων τους πρώτους μήνες κάλυψαν ως έναν βαθμό τις άμεσες ανάγκες διατροφής και ρουχισμού, έστω και με ελλείψεις. Το ζήτημα της στέγασης παρέμενε όμως η πιο επείγουσα ανάγκη, καθώς και η πιο δύσκολη να υλοποιηθεί. Είχε ήδη αρχίσει η κατασκευή πρόχειρων παραπηγμάτων με διάφορα υλικά, κυρίως με πλίνθους φτιαγμένους από λάσπη και άχυρα που στη συνέχεια ξεραίνονταν στον ήλιο. Επιτράπηκε η υλοτομία για την ανοικοδόμηση ξύλινων εγκαταστάσεων, έγιναν επιτάξεις οικοδομικών υλικών και διανεμήθηκαν σκηνές. Ωστόσο, τα μέτρα αυτά εξασφάλισαν στέγη σε μικρό ποσοστό προσφύγων³¹

Δραστικό μέτρο υπήρξαν οι επιτάξεις κάθε είδους ακινήτων, στις πόλεις ή στην ύπαιθρο, σπιτιών, αποθηκών κ.ά., ήδη από τον Αύγουστο του 1922, για την εγκατάσταση των προσφύγων με αποζημίωση από το δημόσιο. Αργότερα επεκτάθηκαν και σε ακίνητα τα οποία κατοικούνταν ή χρησιμοποιούνταν. Καταλήφθηκαν ακόμη και ιδιοκτησίες, κυρίως μουσουλμανικές, των οποίων οι κάτοικοι αναγκάστηκαν να τις μοιραστούν με τους πρόσφυγες. Η ενέργεια αυτή επικυρώθηκε εκ των υστέρων από τον νόμο της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1922 «Περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάσταση προσφύγων».³² Συνολικά επιτάχθηκαν πάνω από 8.000 ακίνητα. Επίσης επιτάχθηκαν και απαλλοτριώθηκαν οικόπεδα για την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών.

Το πρώτο διάστημα οι πρόσφυγες έδειχναν ανοχή και υπομονή για τις δυσκολίες που αντιμετώπιζαν, ελπίζοντας ότι θα ήταν προσωρινή η παραμονή τους στην Ελλάδα. Αυτήν την πεποίθηση φάνηκε να είχε και το ελληνικό κράτος, με τη λήψη πρόχειρων και αποσπασματικών μέτρων για την ανακούφιση των αναγκών και εγκατάσταση των προσφύγων. Αργότερα, όμως, με την υπογραφή της Σύμβασης της Λωζάνης, που όριζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας

³¹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 170-174

³² Νομοθετικό Διάταγμα της «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», στην: Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ.Α', αρ. φ. 237, 17.11.1922, στο εξής βλ. ΕτΚ

υποχρεωτική και οριστική, οι πρόσφυγες αντέδρασαν έντονα και παράλληλα άρχισαν να συνειδητοποιούν ότι έπρεπε να βελτιώσουν τις συνθήκες της ζωής τους, καθώς δεν θα επέστρεφαν ποτέ στην πατρίδα τους.

3. 4. Η υγεία των προσφύγων

Όσο αφορά την κατάσταση της υγείας των προσφύγων ήταν σε απελπιστικό επίπεδο. Άνθρωποι καταβεβλημένοι σωματικά και ψυχικά, με επιβαρυσμένη υγεία λόγω των συνθηκών μετακίνησης έγιναν στόχος μολυσματικών και επιδημικών ασθενειών, οι οποίες ταλαιπωρούσαν ήδη τον γηγενή πληθυσμό. Οι πιο σημαντικές ήταν η ελονοσία, η πανώλη, η χολέρα, ο κίτρινος πυρετός, η ευλογιά, και ο εξανθηματικός τύφος. Το υψηλό ποσοστό νοσηρότητας και θνησιμότητας των προσφύγων τα πρώτα χρόνια οφειλόταν στον τόπο εγκατάστασης, κυρίως σε ελώδεις περιοχές, στην κάκιση διατροφή και πολλές φορές στην πλήρη ασιτία και στο μολυσματικό νερό, στην απουσία υποδομών ύδρευσης και αποχέτευσης, στις σκληρές και ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας, καθώς και στις ελλειμματικές υγειονομικές υπηρεσίες και υποτυπώδεις υποδομές του ελληνικού κράτους.³³ Η φυματίωση, ασθένεια που αποκλήθηκε ως «η νόσος της κατοικίας» ακριβώς για το λόγο της άμεσης σύνδεσής της με τις ακατάλληλες συνθήκες που επικρατούσαν τόσο στον αγροτικό χώρο, όσο και συνοικισμούς των πόλεων ταλαιπώρησε μεγάλο μέρος του προσφυγικού πληθυσμού. Μόνο το 1933, βάσει επίσημων στατιστικών, περίπου 150.000 άνθρωποι προσβλήθηκαν από φυματίωση, ενώ ανεπίσημα τα θύματα της νόσου ξεπερνούσαν τις 300.000.³⁴

Αυξημένη ήταν επίσης και η βρεφική θνησιμότητα, καθώς οι άθλιες συνθήκες και αντιξοότητες οδηγούσαν σε πρόωρους τοκετούς και αποβολές. Σύμφωνα με την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, το 1923 οι θάνατοι σε σχέση με τις γεννήσεις ήταν 3:1. Από το 1924 ο δείκτης θνησιμότητας άρχισε να μειώνεται, ενώ οι γεννήσεις

³³ Κ. Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο: *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ., Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007, σ. 52-61, στο εξής βλ. Κ. Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου»

³⁴ Κ. Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», σ. 56

αυξήθηκαν. Το 1928 το προσδόκιμο ζωής των ανδρών ήταν τα 49 έτη και για τις γυναίκες τα 51, ενώ στην Ευρώπη ήταν πάνω από τα 60-65 χρόνια.³⁵

Η άφιξη των πρώτων μεγάλων προσφυγικών ροών και ο κίνδυνος διάδοσης των μολυσματικών ασθενειών δημιούργησε την επιτακτική ανάγκη αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού των υγειονομικών υποδομών και υπηρεσιών της χώρας, την παρέμβαση ξένων οργανισμών και την κατασκευή έργων υποδομής στην ύδρευση, την αποχέτευση και την αποξήρανση των ελών. Η ίδρυση του Υπουργείου Υγείας το 1922 και της ειδικής υγειονομικής υπηρεσίας της ΕΑΠ το 1925 και η δημιουργία σε τάχιστο χρόνο σημαντικών δομών υγείας έδωσαν ώθηση στον εκσυγχρονισμό του κράτους και την υιοθέτηση μιας στοιχειώδους κοινωνικής πολιτικής. Συνολικά, τέθηκαν σε λειτουργία 35 «πρόσκαιρα» νοσοκομεία για τους πρόσφυγες, από τα οποία κάποια διατηρήθηκαν ως δημόσια, άλλα μετατράπηκαν σε δημοτικά ή πανεπιστημιακά και άλλα ανέστειλαν τη λειτουργία τους. Παράλληλα ιδρύθηκαν λαϊκά και αγροτικά ιατρεία, έγιναν μαζικοί εμβολιασμοί και εκτεταμένες απολυμάνσεις καθώς και προσπάθειες εξασφάλισης καλύτερης διατροφής.³⁶ Σημαντική εξίσου είναι και η αρωγή διεθνών φιλανθρωπικών οργανισμών, όπως οι αποστολές της Κοινωνίας των Εθνών, η δράση του ιδρύματος Ροκφέλερ για τη συστηματική καταπολέμηση της ελονοσίας, η φροντίδα των μικρών παιδιών από το ίδρυμα Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής (NER) και πολλών άλλων. Επίσης, τα έργα ύδρευσης για την εξασφάλιση του ποιοτικού νερού, τα εγχειοβελτιωτικά και αντιπλημμυρικά έργα για τη βελτίωση της απόδοσης της παραγωγής και οι αποξηράνσεις ελωδών περιοχών για την αντιμετώπιση της ελονοσίας βοήθησαν στην καταπολέμηση πολλών ασθενειών που αναπτύχθηκαν εξαιτίας της ανεπάρκειάς τους.

³⁵ Χ. Ζηλίδης, «Η επιδημιολογική πραγματικότητα στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου και η πολιτική για την οργάνωση των υπηρεσιών υγείας», στο : Δημόσια Υγεία και Κοινωνική Πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και τη Εποχή του, Αθήνα 2008, σ. 136-138

³⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 181

Δ' Κεφάλαιο

Αποκατάσταση

4.1. Φορείς αποκατάστασης

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το δύσκολο έργο της αποκατάστασης των προσφύγων ανέλαβαν για μεγάλο χρονικό διάστημα μια πλειάδα κρατικών φορέων, υπουργείων και υπηρεσιών, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, αλλά και ένας ανεξάρτητος υπερεθνικός οργανισμός, η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων.

Ως προς τους κρατικούς φορείς, μετά το 1922 ιδρύθηκαν το Ανώτατο Τεχνικό Συμβούλιο επί της Περιθάλψεως και Εγκαταστάσεως Προσφύγων και το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων, το οποίο ασχολήθηκε με την προσωρινή στέγαση των προσφύγων. μέχρι και τον Μάιο του 1925, που ανεστάλη η λειτουργία του. Παρέδωσε 4.000 ολοκληρωμένα οικήματα και άλλα 2.500 ημιτελή. Τις αρμοδιότητές του έκτοτε ανέλαβε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως.

Για την αστική αποκατάσταση συστάθηκε η Επιτροπή Αστικής Αποκαταστάσεως των Προσφύγων. Μετά την δικτατορική κυβέρνηση του Πάγκαλου το 1926 συστάθηκε το Κεντρικό Συμβούλιο Πρόνοιας και Στεγάσεως Προσφύγων, με σκοπό την ανέγερση προσφυγικών συνοικισμών. Ταυτόχρονα, στο πλαίσιο του Υπουργείου Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, συστάθηκε η Υπηρεσία Διαχειρίσεως Αστικών Προσφυγικών Συνοικισμών, η οποία ήταν υπεύθυνη για τα χρηματικά ποσά που εισπράττονταν από την πληρωμή των προσφυγικών χρεών προς το δημόσιο, για την ίδρυση νέων συνοικισμών και τη βελτίωση των παλαιότερων. Μετά τη διάλυση της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων, το 1931 συστάθηκε το Τμήμα Διοικήσεως Αστικών Συνοικισμών. Από το 1929 μέχρι το 1932 λειτούργησε Υφυπουργείο Υγιεινής, το οποίο μετονομάστηκε σε Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως, το οποίο συμπεριέλαβε και τη Διεύθυνση Αστικής Αποκαταστάσεως. Το 1940 μετονομάστηκε σε Υπουργείο Εθνικής Πρόνοιας με το προσφυγικό ζήτημα να αποτελεί απλώς μια από τις υπηρεσίες της Διευθύνσεως Κοινωνικής Πρόνοιας.

Όσον αφορά την αγροτική αποκατάσταση, εκτός από την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων, το Υπουργείο Γεωργίας είχε τον κύριο ρόλο, με φορέα υλοποίησης την Υπηρεσία Εποικισμού. Το πρώτο διάστημα, μετά την καταστροφή, ήταν υπεύθυνο και για την ανέγερση αστικών συνοικισμών, όμως από τον Σεπτέμβριο του 1924 την αρμοδιότητα αυτή ανέλαβε το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως. Το 1924 συστάθηκε επίσης και η Διεύθυνση Ανταλλαγής, η οποία το

1929 αντικαταστάθηκε από τη Διεύθυνση Ανταλλαγής και Αποζημίωσης Ανταλλαξίμων.³⁷

4.2. Η Επιτροπή Αποκατάσεως Προσφύγων

Το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής αποδείχτηκε κολοσσιαίο και εξαρχής φάνηκε ότι οι δημόσιες υπηρεσίες είχαν ελλιπή οργάνωση, τεχνογνωσία αλλά και χρηματοδότηση. Τον Φεβρουάριο του 1923 το ελληνικό κράτος ζήτησε την παρέμβαση της Κοινωνίας των Εθνών (ΚΤΕ), η οποία απέστειλε μια τεχνική και μία οικονομική ομάδα εμπειρογνομόνων για να οργανώσουν ένα σχέδιο για τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου οργανισμού, που θα έμενε ανεπηρέαστος από την πολιτική αστάθεια του τόπου, της Επιτροπής Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), που θα αναλάμβανε συνολικά την αποκατάσταση των προσφύγων.³⁸

Η ΕΑΠ ήταν ένας αυτόνομος και ανεξάρτητος οργανισμός υπό την αιγίδα της ΚΤΕ με έδρα την Αθήνα. Ιδρύθηκε στις 29 Σεπτεμβρίου του 1923 και λειτούργησε υπό την εποπτεία της ΚΤΕ και του ελληνικού κράτους μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου του 1930. Αποτελείτο από τετραμελές συμβούλιο, στο οποίο συμμετείχαν δύο Έλληνες διορισμένοι από το ελληνικό κράτος και δύο Αμερικανοί υπήκοοι τοποθετημένοι από την ΚΤΕ. Πρώτος πρόεδρος ήταν ο πρώην πρεσβευτής των ΗΠΑ στην Κωνσταντινούπολη και στέλεχος του ιδρύματος Περιθάλψεως της Εγγύς Ανατολής (NER), Ερρίκος Μοργκεντάου, ο οποίος αφιέρωσε μεγάλο μέρος της ζωής του στην τύχη του μικρασιατικού ελληνισμού. Εκτός από τη διοίκηση και τη χάραξη της πολιτικής της ΕΑΠ που την είχαν αναλάβει ξένοι, το υπόλοιπο προσωπικό του οργανισμού αποτελούνταν από Έλληνες και η χρηματοδότηση του προερχόταν από το ελληνικό κράτος. Το 1924 απασχολούσε 784 άτομα, ενώ το 1929 πάνω από 2.000.

Λίγους μήνες μετά την ίδρυσή της, το 1924, το ελληνικό δημόσιο διέθεσε στην ΕΑΠ δάνειο το οποίο είχε συνάψει στο εξωτερικό ύψους 10.000.000 λιρών Αγγλίας, με σκοπό την υλοποίηση του έργου της. Το 1928, συνάφθηκε συμπληρωματικό δάνειο 3.000.000 λιρών Αγγλίας, το οποίο διατέθηκε κι αυτό για τον ίδιο σκοπό. Συνολικά, η ΕΑΠ προικοδοτήθηκε από το ελληνικό δημόσιο με τα δύο παραπάνω δάνεια αλλά και

³⁷ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 202-204

³⁸ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 19-20

με την «ανταλλάξιμη περιουσία» που προήλθε από την ακίνητη περιουσία των μουσουλμάνων που είχαν εγκαταλείψει την Ελλάδα μετά το 1922 και την περιουσία όσων Βουλγάρων μετοίκησαν εθελοντικά. Οι συνολικές εκτάσεις γης που απέκτησε για να μοιραστεί στους πρόσφυγες υπολογίζονται γύρω στα 8.500.000 στρέμματα γης.³⁹

Βασικό κριτήριο της ΕΑΠ για την χρησιμοποίηση των κτημάτων και των χρημάτων που της δόθηκαν ήταν η παραγωγική αξιοποίηση τους από τους πρόσφυγες και όχι η ανακούφιση της δυστυχίας τους.⁴⁰ Σκοπός της ΕΑΠ ήταν να εξασφαλίσει πέρα από περίθαλψη, μόνιμη στέγη και παραγωγική απασχόληση στους πρόσφυγες που είχαν προσφύγει στο ελληνικό κράτος από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα, καθιστώντας τους οικονομικά αυτόνομοι και με την προϋπόθεση να εξοφλούν μόνοι τους τα δάνεια. Γι' αυτόν τον λόγο δόθηκε έμφαση στην αγροτική αποκατάσταση καθώς επίσης και για το γεγονός ότι η Ελλάδα ήταν μια χώρα που στηριζόταν στην γεωργία, υπήρχαν διαθέσιμα κτήματα σε αγροτικές περιοχές, θα καλυπτόταν το δημογραφικό κενό που δημιουργήθηκε από τις αναχωρήσεις των μουσουλμάνων και των Βουλγάρων εξαιτίας της υποχρεωτικής ανταλλαγής, καθώς επίσης θα επιτυγχανόταν και εθνική ομογενοποίηση στη Μακεδονία και τη Θράκη. Επιπροσθέτως, θα γινόταν αποσυμφόρηση στις πόλεις, αποτρέποντας έτσι τόσο την εξάπλωση επιδημιών, όσο και των κοινωνικών εντάσεων.⁴¹ Οι αριθμοί εξάλλου είναι χαρακτηριστικοί, καθώς η αγροτική αποκατάσταση πριμοδοτήθηκε με το ποσό των 3.518.471.339 δραχμών, ενώ η αστική αποκατάσταση στοίχισε 765.757.154 δραχμές, θεωρώντας την αγροτική αποκατάσταση πιο συμφέρουσα και πιο εύκολα πραγματοποιήσιμη.⁴²

Περαιτέρω παράμετρος που έλαβε υπόψη της η ΕΑΠ για την αποκατάσταση ήταν οι πρόσφυγες που είχαν κοινή καταγωγή και προέλευση να εγκατασταθούν μαζί στην ελληνική επικράτεια αλλά και οι φυσικές συνθήκες των συνοικισμών που θα δημιουργούνταν να μοιάζουν με τις αντίστοιχες των πατρίδων τους. Η επιτροπή φρόντισε επίσης, οι πρόσφυγες να αποκτήσουν, όσο το δυνατόν γινόταν, απασχόληση ίδια ή παρόμοια με αυτή που είχαν στην πατρίδα τους.

³⁹ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 20-21

⁴⁰ Νομοθετικό Ψήφισμα «περί κυρώσεως της από 19 Σεπτεμβρίου 1924 πράξεως προσθέτου τω από 29 Σεπτεμβρίου 1924 πρωτοκόλλω της Γενεύης», στην: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 272, 30.10.1924, σ. 1625

⁴¹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 205-207

⁴² Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 21

Η ΕΑΠ λειτούργησε μέχρι τα τέλη του 1930 και μεταβίβασε στο ελληνικό δημόσιο ολόκληρη την περιουσία της, με τη δέσμευση να εκπληρώσει κάθε υποχρέωση που είχε αναλάβει η Επιτροπή έναντι των προσφύγων. Παρόλο που λειτούργησε υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών, υπέβαλε τακτικά εκθέσεις πεπραγμένων στην ελληνική κυβέρνηση, με την οποία είχε άριστη συνεργασία καθ' όλη τη διάρκεια της λειτουργίας της, ερχόμενη σπανίως σε αντιπαράθεση μαζί της (κυρίως επί δικτατορίας Πάγκαλου το 1925).⁴³ Παράπονα εκφράστηκαν κυρίως από τους πρόσφυγες κυρίως σε αυθαιρεσίες των υπαλλήλων της, την πίεση για την χρηματική απόδοση των χρεών τους και την επιβολή απομάκρυνσης από τους προσωρινούς τόπους εγκατάστασης. Στα επτά χρόνια λειτουργίας της επιτέλεσε σημαντικό έργο αν λάβει κανείς υπόψη τη δεινή οικονομική κατάσταση της Ελλάδας την εποχή εκείνη, τις έντονες πολιτικές αντιπαραθέσεις αι αστάθειες, την πενιχρή οργάνωση του κράτους και, κυρίως, τον μεγάλο προσφυγικό όγκο που είχε μεταβεί στην Ελλάδα. Καθοριστικής σημασίας για την αποτελεσματικότητά της υπήρξε το γεγονός ότι ήταν ένας ανεξάρτητος και διεθνής οργανισμός, που δεν επηρεάστηκε από την ταραχώδη και ασταθή πολιτική ζωή της χώρας.

4.3. Η αγροτική αποκατάσταση

Η άμεση ενεργοποίηση του κρατικού μηχανισμού για την αγροτική αποκατάσταση συνδέθηκε με τη διαδικασία της αγροτικής μεταρρύθμισης που είχε ήδη ξεκινήσει τα προηγούμενα χρόνια⁴⁴, αλλά οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις καθιστούσαν αδύνατη την εφαρμογή της. Η άφιξη των προσφύγων το 1922 καθιστούσε την αναδιανομή της γης πιο αναγκαία από ποτέ. Η ανταλλαγή των πληθυσμών έδωσε τη δυνατότητα να παραχωρηθούν κτήματα των ανταλλαξιμών μουσουλμάνων και Βουλγάρων σε πρόσφυγες, αλλά και την πραγματοποίηση του προγράμματος απαλλοτριώσεων σε μεγάλες ιδιωτικές εκτάσεις κυρίως στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία, τη δυτική Θράκη, καθώς και τη διάθεση κτημάτων του δημοσίου σε μικροκαλλιεργητές.⁴⁵

⁴³ «Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα [αποσπάσματα από την Έκθεση της ΕΑΠ]», στην ιστοσελίδα: *Refugeesingreece*, διαθέσιμο στο: <https://refugeesingreece.gr/%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%89%ce%bd%ce%af%ce%b1-%cf%84%cf%89%ce%bd-%ce%b5%ce%b8%ce%bd%cf%8e%ce%bd-%ce%b7-%ce%b5%ce%b3%ce%ba%ce%b1%cf%84%ce%ac%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%83%ce%b7-%cf%84%cf%89%ce%bd-%cf%80/>, ημερομηνία προσπέλασης 28.9.2022

⁴⁴ Αγροτικός νόμος 1072 του 1917, 2052 του 1920 και 2922 του 1922

⁴⁵ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978), σ.296-297, στο εξής βλ. *ΙΕΕ*

Το πρώτο νομοθετικό διάταγμα σχετικά με την αγροτική αποκατάσταση εξεδόθη στις 6 Ιουλίου του 1923 και όριζε την ίδρυση οικισμών, την ανέγερση και επισκευή εγκαταλειφθέντων οικημάτων, την παραχώρηση γεωργικών γαιών και γεωργικών εργαλείων, ζώων, λιπασμάτων και σπόρων, καθώς και τη χρέωση και τη δυνατότητα λήψης δανείου. Η δημιουργία συνοικισμού προϋπέθετε την συγκέντρωση δέκα τουλάχιστον οικογενειών, των οποίων οι αρχηγοί είχαν την υποχρέωση να εκλέξουν μια αντιπροσωπεία που θα διαχειριζόταν τα θέματά τους με την ΕΑΠ και το κράτος.⁴⁶ Η επιλογή τοποθεσίας για την ίδρυση συνοικισμού γινόταν κατόπιν συνεννοήσεως μεταξύ της ΕΑΠ και των αντιπροσώπων, με κριτήριο την ειδίκευση των προσφύγων σε συγκεκριμένους τύπους καλλιέργειας, καθώς και την κοινή προέλευση τους. Ωστόσο, η εγκατάσταση με τέτοιους όρους δεν έγινε εφικτή στην πράξη και η διασπορά τους στην ελληνική επικράτεια έγινε ανομοιογενώς.⁴⁷

Μετά την αρχική εγκατάσταση σε έναν τόπο παραχωρούνταν στέγη σε κάθε οικογένεια, είτε ήδη υπάρχουσα είτε υπό ανέγερση, γεωργικά εργαλεία, εφόδια, καθώς και ένα χρηματικό ποσό με στόχο την ενίσχυση και τη συντήρηση των οικογενειών μέχρι τη πρώτη συγκομιδή. Οι κλήροι που διανεμήθηκαν ήταν ανταλλάξιμα, δημόσια ή εκκλησιαστικά κτήματα, τα οποία είχαν επιταχθεί, απαλλοτριωθεί, ή αγοραστεί. Δεν ήταν ενιαίας έκτασης και διέφεραν ανάλογα το είδος της καλλιέργειας, την ποιότητα του εδάφους και το μέγεθος της οικογένειας. Ωστόσο, τα οικήματα που είχαν αφήσει οι ανταλλάξιμοι μουσουλμάνοι και Βούλγαροι δεν ήταν επαρκή για τη στέγαση των αγροτών. Επομένως, εκτός από τη χρήση πρώην μουσουλμανικών και βουλγαρικών σπιτιών, τα οποία πολλές φορές χρειάζονταν επιδιόρθωση, η ΕΑΠ ανέλαβε την ανέγερση οικιών, είτε με εργολαβία, είτε παραχωρώντας στους πρόσφυγες τα υλικά για το χτίσιμό τους (αυτεπιστασία). Ένα τυπικό αγροτικό προσφυγικό σπίτι, στην συνηθέστερη μορφή του, αποτελούνταν από δύο δωμάτια, μια αποθήκη ή έναν στάβλο. Η διανομή του κλήρου επιβάρυνε οικονομικά τους πρόσφυγες με χρέη που πολλές φορές αδυνατούσαν να αποπληρώσουν. Αρχικά τους δίνονταν προσωρινά παραχωρητήρια (τίτλοι) κλήρων, και στη συνέχεια αποκτούσαν τον πλήρη τίτλο ιδιοκτησίας μετά την αποπληρωμή του χρέους, το οποίο δινόταν σε δόσεις, και τον ακριβή καθορισμό της παραχωρηθείσας έκτασης. Η χρέωση των παραχωρούμενων γαιών και των υπολοίπων εφοδίων επέφερε στα επόμενα χρόνια σοβαρά οικονομικά

⁴⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 211

⁴⁷ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 28-30

προβλήματα και αρκετές αντιδράσεις, με αποτέλεσμα το κράτος να προβεί σε μείωση των προσφυγικών χρεών το 1937.⁴⁸

Η αγροτική αποκατάσταση έγινε σταδιακά, και είχε ως στόχο τη δημιουργία μικρών ιδιοκτησιών και οι πρόσφυγες να διατηρήσουν, όσο το δυνατόν περισσότερο, τις ίδιες ενασχολήσεις που είχαν στην πατρίδα τους. Μέχρι το 1924 το ελληνικό κράτος και η ΕΑΠ εγκαθιστούσαν προχειρώς τις προσφυγικές οικογένειες σε αγροτικές περιοχές. Στα επόμενα δύο χρόνια διανεμήθηκαν ζώα και άλλα γεωργικά εφόδια και συνεχίστηκε η εγκατάσταση νέων οικογενειών. Από το 1928 μέχρι και το 1930 πραγματοποιήθηκαν δημόσια έργα υποδομής, όπως ανάπτυξη του οδικού δικτύου, υδροδότηση συνοικισμών, εγγειοβελτιωτικά και γεωυδραυλικά έργα, κατασκευές εκκλησιών και σχολείων, δημιουργία πρότυπων καλλιεργητικών σταθμών για τη βελτίωση της γεωργικής και κτηνοτροφικής παραγωγής, και συμβουλευτικά κέντρα για την προώθηση ζητημάτων υγιεινής, οικιακής οικονομίας και αγροτικής εκπαίδευσης. Επιπροσθέτως, είχε γίνει κτηματογράφηση στα περισσότερα παραχωρηθέντα κτήματα, κάτι το οποίο συνείσφερε στην ανάπτυξη της γεωργίας, την καλύτερη φορολόγηση της αγροτικής παραγωγής και την εξασφάλιση της αποκατάστασης τόσο των προσφύγων όσο και των γηγενών. Μέχρι και το 1930 είχαν αποκατασταθεί 145.758 οικογένειες, σε 2.085 οικισμούς, με 130.000 οικίες. Η πλειονότητα των αγροτικών οικογενειών που αποκαταστάθηκαν βρισκόταν στη Μακεδονία και τη Θράκη, όπου εκεί υπήρχαν το 90% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων που παραχωρήθηκαν.⁴⁹ Τα 2/3 του προϋπολογισμού της ΕΑΠ δαπανήθηκε στην αγροτική αποκατάσταση της Μακεδονίας, με αποτέλεσμα η περιοχή της να αναβαθμιστεί και να αναζωογονηθεί τόσο που να μη θυμίζει την εικόνα των προηγούμενων ετών με τις ατέλειωτες ακαλλιεργητες εκτάσεις.⁵⁰

Από το 1930 και ύστερα το Υπουργείο Γεωργίας ανέλαβε αποκλειστικά την αγροτική αποκατάσταση και αποκαταστάθηκαν άλλες 20.000 οικογένειες. Μετά τη διάλυση της ΕΑΠ τη διαχείριση των χρεών και την απόδοση τίτλων κυριότητας ανέλαβε η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία ξεκίνησε να αποδίδει τους τίτλους κυριότητας από το 1940 και μετά. Η αδυναμία απόδοσης τίτλων ιδιοκτησίας και κτηματολογίου τα προηγούμενα χρόνια, η προσωρινή διανομή γης και η καταπάτηση

⁴⁸ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 30-31

⁴⁹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 217-224

⁵⁰ *ΙΕΕ*, τ. 15 (1978), σ. 301

ανταλλάξιμων εκτάσεων από γηγενείς δημιούργησαν αβεβαιότητα στους πρόσφυγες ως προς τη θέληση για βελτίωση των καλλιεργειών και της παραγωγής τους και επέφεραν δυσκολίες και προστριβές μεταξύ προσφύγων και γηγενών.

4.4. Η αστική αποκατάσταση

Η αποκατάσταση των προσφύγων στα αστικά κέντρα καθυστέρησε σε σχέση με την αντίστοιχη της υπαίθρου και αποδείχτηκε σαφώς μια πιο σύνθετη διαδικασία. Αφορούσε αποκλειστικά τη παροχή κατοικιών σε προσφυγογενείς συνοικισμούς γύρω από τις μεγαλύτερες πόλεις της χώρας, και κυρίως γύρω από την Αθήνα, τον Πειραιά, και τη Θεσσαλονίκη, όπου ήταν συγκεντρωμένος και ο μεγαλύτερος όγκος των «αστών» προσφύγων (60%).⁵¹ Κύριος φορέας για την υλοποίηση της ήταν το ελληνικό κράτος με το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων (μέχρι το 1925) και το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως, ενώ η ΕΑΠ προσέφερε περιορισμένη οικονομική ενίσχυση.

Στις πόλεις υπήρχαν μεγαλύτερες δυσκολίες, τόσο ως προς τη στέγαση, όσο και ως προς την εξασφάλιση εργασίας. Σπίτια για να εγκατασταθούν οι πρόσφυγες, όπως αυτά των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων στην επαρχία, δεν υπήρχαν διαθέσιμα στις πόλεις. Απεναντίας, κάθε χώρος που θα μπορούσε να τους στεγάσει, έστω και προσωρινά, ήταν ήδη κατειλημμένος. Εξίσου η επαγγελματική αποκατάσταση ήταν δύσκολη, καθώς η αστική αποκατάσταση δεν περιλάμβανε πρόνοια για εργασία. Πολλοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να βρουν μόνοι τους εργασία ή δημιούργησαν δικά τους επαγγέλματα. Οι περισσότεροι απορροφήθηκαν στον κλάδο της βιομηχανίας, κυρίως ως εργάτες, ενώ παράλληλα ένα μεγάλο μέρος ασχολήθηκε με το εμπόριο. Αρκετοί ήταν κι αυτοί που περιπλανιούνταν σε διάφορες πόλεις για αρκετό χρονικό διάστημα με σκοπό να βρουν μια εργασία και καλύτερες συνθήκες διαβίωσης.⁵² Χιλιάδες όμως έμειναν χωρίς βιοποριστική απασχόληση. Παράλληλα, υπήρξε καθυστέρηση ως προς την υλοποίηση των οικιστικών προγραμμάτων εξαιτίας της οικονομικής δυστοκίας και των πολιτικών παθών που αντιμετώπιζε το ελληνικό κράτος. Προβλήματα ως προς τη στέγαση στις πόλεις υπήρχαν και πριν το 1922, ωστόσο οξύνθηκαν με την έλευση 165.000 οικογενειών, ιδίως το 1923. Με εξαίρεση τους λίγους πρόσφυγες που είχαν την οικονομική δυνατότητα να νοικιάσουν έναν

⁵¹ Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα 2017, σ. 160-161

⁵² Γ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, σ. 16

χώρο, οι περισσότεροι αρχικά εγκαταστάθηκαν σε επιταγμένα σπίτια και δωμάτια, και στη συνέχεια στους συνοικισμούς που κτίστηκαν από το ελληνικό κράτος και την ΕΑΠ. Πολλοί, επίσης, εγκαταστάθηκαν απρογραμματίστα και αυθαίρετα στις παρυφές των πόλεων, σε αυτοσχέδιες παράγκες, δημιουργώντας ολόκληρες συνοικίες από πρόχειρα παραπήγματα, χωρίς τις στοιχειώδεις υποδομές.⁵³

Το Ταμείο Περιθάλψεως Προσφύγων είχε κατασκευάσει, μέχρι το τέλος της λειτουργίας του, 4.000 ολοκληρωμένα οικήματα με 9.283 δωμάτια και άλλα 2.500 ημιτελή. Στην πλειοψηφία τους ήταν μονώροφες οικοδομές με λίθινα θεμέλια, ξύλινη ανωδομή και στέγη συνήθως από πισσόχαρτο ή διώροφες οικοδομές με πέτρα μέχρι τον πρώτο όροφο και μετά καλαμωτή. Λόγω των αυξημένων απαιτήσεων για στέγη τοποθετούσε μία οικογένεια σε κάθε δωμάτιο. Τα πρώτα αυτά παραπήγματα ήταν προσωρινού χαρακτήρα, ελάχιστων τετραγωνικών με στοιχειώδεις συνθήκες υγιεινής. Ταυτόχρονα, μέχρι και το 1924 το Υπουργείο Υγιεινής, Πρόνοιας και Αντιλήψεως κατασκεύασε 18.337 σπίτια. Παρόλα αυτά, δεν είχαν καλυφθεί πλήρως οι στεγαστικές ανάγκες με αποτέλεσμα αρκετοί πρόσφυγες να διαμένουν στους διαθέσιμους στεγασμένους χώρους, σε εγκαταλελειμμένα σπίτια και δημόσια κτήρια.⁵⁴

Στην έναρξη των εργασιών της ΕΑΠ (τέλη του 1923 – αρχές του 1924), όπως αναφέρθηκε παραπάνω, είχαν ήδη ανεγερθεί ορισμένοι αστικοί συνοικισμοί από το ελληνικό δημόσιο. Στην Αθήνα είχαν ιδρυθεί οι συνοικισμοί της Κοκκινιάς, Ν. Ιωνίας, Καισαριανής και Παγκρατίου, ενώ άλλοι τρεις στην επαρχία, αυτοί της Ελευσίνας, Έδεσσας και Βόλου. Επομένως, το καθήκον της ΕΑΠ μόλις ανέλαβε, ήταν να συνεχίσει εργασίες που άρχισε η κυβέρνηση από το 1922 στους παραπάνω συνοικισμούς και να προβεί σε περαιτέρω προγράμματα αποκατάστασης αστών προσφύγων.⁵⁵ Στόχος της ΕΑΠ ήταν να χτιστούν σπίτια για τη στέγαση όσο το δυνατόν μεγαλύτερου αριθμού προσφύγων με το λιγότερο δυνατό κόστος και σε σύντομο χρονικό διάστημα. Με αυτή τη λογική η ΕΑΠ έφτασε να τοποθετεί μέχρι και 12 οικογένειες κατά όροφο.⁵⁶

⁵³ Κ. Κατσάπης, «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», σ. 36

⁵⁴ Φ. Γεωργακοπούλου, «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο: *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007, 78

⁵⁵ Ε. Πελαγίδης, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)» στο: *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, (Επιμ. Κολιόπουλος Ι., Μιχαηλίδης Ι.), Αθήνα 2009, σ.90

⁵⁶ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ.78

Η άφιξη των προσφύγων και η επιτακτική ανάγκη τους για στέγαση επιτάχυνε τις διαδικασίες για τη θέσπιση αρκετών νομοθετημάτων για τη διευθέτηση των ζητημάτων που προέκυπταν στην οικοδόμηση σπιτιών για τους πρόσφυγες την περίοδο 1922-1930 και ουσιαστικά εγκαινίασαν το κεφάλαιο της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα. Μάλιστα, το νομοθετικό διάταγμα του 1927 «Περί της κατ' ορόφους ή διαμερίσματα ιδιοκτησίας», που μετασχηματίστηκε σε νόμο το 1929, αποτέλεσε τον προπομπό της οριζόντιας ιδιοκτησίας με την κατασκευή αστικών πολυκατοικιών.

Πριν την ανάληψη των εργασιών από την ΕΑΠ είχαν κατασκευαστεί κατοικίες τόσο από το δημόσιο, όσο και από τους ίδιους τους πρόσφυγες, οι οποίοι χρησιμοποίησαν πλίνθες με άχυρο και λάσπη, οι οποίες ξεραίνονταν στον ήλιο. Παρόμοιες κατοικίες έφτιαξε και η ΕΑΠ σε πρώτη φάση και λίγο αργότερα με την εισαγωγή ξυλείας από το εξωτερικό κατασκεύασε πιο σταθερές ξύλινες κατοικίες, οι οποίες αποδείχθηκαν, λόγω της συχνής συντήρησής τους, ασύμφωτες. Τελικά επελέγη ως δομικό υλικό η εγχώρια πέτρα, επενδυμένη με σοβά και κεραμίδια για τη στέγη, ένας συνδυασμός που προσέφερε μονιμότητα και φθινό κόστος συντήρησης.⁵⁷ Τα περισσότερα κτίσματα ήταν ισόγειες κατοικίες ή δύο ορόφων, λίγο υπερυψωμένα από το έδαφος, χτισμένα είτε μόνα τους είτε ανά δύο, τύποι που βασικά ακολουθούν το δυτικό πρότυπο της εργατικής κατοικίας. Παρόλο που η ΕΑΠ προσδοκούσε τυποποιημένες εργατικές κατοικίες, μέχρι το 1930 χρησιμοποιήθηκαν πάνω από 100 τύποι προσφυγικών καταλυμάτων. Το εσωτερικό τους αποτελούνταν από ένα ή δύο δωμάτια και αποχωρητήριο και τα εσωτερικά χωρίσματα ήταν χτισμένα από τούβλα. Το εμβαδόν τους κυμαινόταν στα 40 τ.μ. και κάθε κατοικία είχε μία αυλή στο πίσω μέρος το οικοπέδου είτε για κήπο είτε για μελλοντική επέκταση από τους ίδιους τους πρόσφυγες.⁵⁸ Το ελληνικό κράτος τον πρώτο καιρό της ανέγερσης οικισμών παρείχε δωρεάν στέγη μέσω του Υπουργείου Πρόνοιας ή με χαμηλό ενοίκιο μέσω του Ταμείου Περιθάλψεως. Η Ε.Α.Π. διέθετε τα οικήματα που κατασκεύαζε προς πώληση ή ενοικίαση και η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος διέθετε οικόπεδα για ανέγερση οικιών με δημόσιες δημοπρασίες.⁵⁹

Μέχρι το 1930 η ΕΑΠ ανέγειρε 27.600 οικίες σε 126 αστικούς συνοικισμούς. Μετά τη διάλυσή της, την αστική αποκατάσταση ανέλαβε το Υπουργείο Πρόνοιας και

⁵⁷ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 84

⁵⁸ Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο: *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες*, Αθήνα 2006, σ. 52

⁵⁹ Γ. Γιαννακόπουλος Γ., *Προσφυγική Ελλάδα: φωτογραφίες από το Αρχείο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1992*, σ. 20

Αντιλήψεως (από το 1932 μετονομάστηκε σε Κρατικής Υγιεινής και Αντιλήψεως). Μέσα στη δεκαετία του 1930 κατασκευάστηκαν 127 νέοι αστικοί προσφυγικοί συνοικισμοί σε όλη την ελληνική επικράτεια. Σε ορισμένους συνοικισμούς κτίστηκαν και οι πρώτες εργατικές πολυκατοικίες εξαιτίας του ελάχιστου χώρου οικοπεδοποίησης. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί που ανεγέρθηκαν εντάχθηκαν στον πολεοδομικό χάρτη των πόλεων και ενσωματώθηκαν με τους κοντινούς δήμους. Κάποιοι από αυτούς από το 1934 και ύστερα αποσπάστηκαν και έγιναν αυτόνομοι δήμοι και κοινότητες.⁶⁰ Παράλληλα, πλάι στους οργανωμένους προσφυγικούς οικισμούς δημιουργήθηκαν εξίσου πολλοί αυθαίρετοι συνοικισμοί, κυρίως στην Αθήνα, τον Πειραιά και τη Θεσσαλονίκη, χωρίς την παρέμβαση του κράτους ή της ΕΑΠ. Ορισμένοι από αυτούς παρέμειναν έτσι για πολλές δεκαετίες, ενώ άλλοι νομιμοποιήθηκαν τμηματικά.

⁶⁰ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 241-244

Ε' Κεφάλαιο

Οι προσφυγικοί συνοικισμοί του Πειραιά

5.1 Η πόλη του Πειραιά πριν το 1922

Η χερσόνησος του Πειραιά βρίσκεται στο νοτιοδυτικό τμήμα της Αττικής απέχοντας περίπου 10 χιλιόμετρα από το κέντρο της Αθήνας και βρέχεται από τον Σαρωνικό κόλπο. Ανατολικά συνορεύει με τον κόλπο του Φαλήρου και βόρεια με τα Τουρκοβούνια. Η γεωφυσική του διαμόρφωση περιλαμβάνει τρεις φυσικούς λιμένες, τον κεντρικό λιμένα Πειραιώς, τον λιμένα της Ζέας και τον όρμο της Μουνιχίας (Καστέλλα).⁶¹

Ο Πειραιάς, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους ήταν μια έρημη περιοχή, με κατοίκους κυρίως ψαράδες που ζούσαν διάσπαρτα γύρω από το σημερινό λιμάνι και τα βράχια της Πειραιϊκής. Όσοι επισκέπτονταν την περιοχή μετέφεραν εικόνες σχεδόν ολοκληρωτικής ερήμωσης και εγκατάλειψης. Η μεταφορά της πρωτεύουσας στην Αθήνα και η πώληση γης γύρω από το λιμάνι σε χαμηλές τιμές αποτέλεσαν προϋπόθεση για την έλευση των πρώτων εποίκων.⁶² Το ενδιαφέρον της κυβέρνησης για προσέλευση και οικοδόμηση στον Πειραιά ήταν ιδιαίτερα έντονο, καθώς προσπαθούσε να διαμορφώσει τις κατάλληλες συνθήκες για τη δημιουργία και την ανάπτυξη ενός αθηναϊκού επινεύου.⁶³ Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, δημιουργήθηκαν μικροί συνοικισμοί γύρω από την εκκλησία του Αγίου Νικολάου και το μοναστήρι του Αγίου Σπυρίδωνα από εποίκους των κοντινών νησιών, όπως η Ύδρα οι Σπέτσες και τα Κύθηρα, από πρόσφυγες που προέρχονταν από νησιά που τελούσαν υπό οθωμανική κατοχή, όπως η Χίος, η Μυτιλήνη, τα Ψαρά κ.ά., αλλά και Μικρασιάτες.⁶⁴ Επίσημα ο δήμος Πειραιά ιδρύθηκε στις 23 Δεκεμβρίου του 1835 απαριθμώντας περίπου 300 κατοίκους, ενώ ένα χρόνο αργότερα ο πληθυσμός αυξήθηκε στους 1.011 κατοίκους.⁶⁵ Έκτοτε ο Πειραιάς προσέλκυσε ένα συνεχές μεταναστευτικό ρεύμα από όλες τις μεριές της Ελλάδας. Τον πολεοδομικό του σχεδιασμό ανέλαβαν οι αρχιτέκτονες Σταμάτης Κλεάνθης και Έντουαρντ Σάουμπερτ,

⁶¹ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870: *Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984, σ.33, στο εξής βλ. Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870

⁶² Β. Τσοκόπουλος, *Πειραιάς 1835-1925: Μεταλλάξεις νεωτερικότητας*, Διδακτορική διατριβή, Βόλος 2016, σ. 31, στο εξής βλ. Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς 1835-1925

⁶³ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870, σ.40

⁶⁴ Α. Παπαδοπούλου, *Ο Πειραιάς και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες (1840-1922)*, Νίκαια 2011, σ. 21-22

⁶⁵ Γ. Χατζημανωλάκης, *Το χρονικό μιας πολιτείας: Πειραιάς 1835-2005*, Πειραιάς 2005, σ.29

ακολουθώντας το ορθογωνικό σύστημα με παράλληλους και κάθετους δρόμους, στηριζόμενο στο Ιπποδάμειο σχέδιο της αρχαίας πόλης.⁶⁶

Το 1850 η πόλη αριθμούσε 5.000 κατοίκους. Μετά την Κρητική Επανάσταση του 1868-1869 ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε θεαματικά, φτάνοντας τους 11.000 κατοίκους, με την προσέλευση οικονομικών μεταναστών από τη Μάνη και πολεμικών προσφύγων από την Κρήτη και νέες συνοικίες άρχισαν να εμφανίζονται στην Αγία Σοφία (Μανιάτικα) στον λόφο της Καστέλας, και στην Πειραιϊκή με παράλληλες επεκτάσεις του σχεδίου της πόλης.⁶⁷ Η διαμόρφωση συνοικισμών έγινε η κύρια δύναμη της πολεοδομικής ανάπτυξης του Πειραιά. Η κοινή τοπική προέλευση των κατοίκων τους ήταν χαρακτηριστικό στοιχείο για τους συνοικισμούς που συγκροτήθηκαν και λειτούργησε ως ενοποιητικός μηχανισμός τόσο για την υποδοχή επόμενων μεταναστών όσο και για τον καταμερισμό της εργασίας (εμπόριο και ναυτιλία), στοιχείο που διατηρήθηκε σε μεγάλο βαθμό μέχρι τον μεσοπόλεμο.⁶⁸

Μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο Πειραιάς είχε γίνει το πρώτο λιμάνι της χώρας, εκτοπίζοντας τη Σύρο που μέχρι τότε κατείχε τα πρωτεία. Από το 1870 στα μάτια των συγχρόνων του ο Πειραιάς έμοιαζε με το Μάντσεστερ της Αγγλίας εξαιτίας της εντυπωσιακής βιομηχανικής του εξέλιξης.⁶⁹ Η ανάπτυξη του σιδηροδρομικού δικτύου από τη δεκαετία του 1860 με τη σύνδεση του Πειραιά με τη Αθήνα και αργότερα με άλλες πόλεις της Ελλάδας, η διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου το 1893, τα διαδοχικά μεγάλα λιμενικά έργα που έγιναν στο μεταίχμιο του 19^{ου} αιώνα και του 20^{ου}, η σταδιακή εκβιομηχάνιση της πόλης ανάμεσα στο 1860 και το 1870⁷⁰ και η στροφή της ελληνικής ναυτιλίας στην ατμοκίνηση διαμόρφωσαν μία νέα κατάσταση στον Πειραιά, κάνοντας πιο πλεονεκτική τη θέση του ως βασικού κόμβου διαμετακομιστικού εμπορίου.⁷¹ Στο βορειοδυτικό τμήμα του Πειραιά πλέον είχε διαμορφωθεί μια βιομηχανική ζώνη δημιουργώντας μία «διαχωριστική γραμμή» από ορύγματα και σιδηροδρομικές γραμμές, η οποία σταδιακά αποτέλεσε γεωγραφικό,

⁶⁶ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870, σ.62

⁶⁷ Ν. Μπελαβίλας, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στον Πειραιά», στο: *Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης*, Αθήνα 2018, σ. 146

⁶⁸ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς 1835-1925, σ. 32-33

⁶⁹ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870, σ. 19-20

⁷⁰ Οι βιομηχανικοί κλάδοι που αναπτύσσονται είναι κυρίως η αλευροβιομηχανία, η βαμβακοβιομηχανία και η σιδηρουργία. Χαρακτηριστικά παραδείγματα τέτοιων βιομηχανιών αποτελούν η ατμοκίνητη αλευροβιομηχανία Καπράνου, το εργοστάσιο σιδηρουργίας και καθεκλοποιείας του Βασιλειάδη, η κλωστοϋφαντουργία των αδελφών Ρετσίνα, το μηχανουργείο Κούππα, η κεραμοποιία Δηλαβέρη. Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870, σ.222-227

⁷¹ Γ. Χατζημανωλάκης, *ό. π.*, σ. 56

κοινωνικό και πολιτικό όριο διαχωρισμού με το κέντρο της πόλης του Πειραιά, γεγονός που υπήρξε καθοριστικό για τον μετέπειτα χωροταξικό σχεδιασμό των προσφυγικών οικισμών. Η περιοχή στη Λεύκα, τα Καμίνια και γύρω από τον Άγιο Διονύσιο ήταν γεμάτη με εργοστάσια, ναυπηγεία, μηχανουργεία, κλωστοϋφαντουργεία, καπνεργοστάσια, ποτοποιεία κ. ά, ενώ είχε ήδη αρχίσει να σχηματίζεται ένας χαρακτηριστικός εργατικός συνοικισμός, ο «συνοικισμός των εργοστασίων».⁷²

Παράλληλα με τη βιομηχανική έκρηξη των τελευταίων δεκαετιών του 19^{ου} αιώνα και τη δημογραφική ανάπτυξη, είχε αρχίσει να γίνεται έντονος και ο κοινωνικός διαχωρισμός που υπήρχε άλλωστε από τα πρώτα χρόνια ίδρυσης της πόλης. Η κοινωνική ελίτ του Πειραιά απαρτιζόταν από μια μικρή αλλά ισχυρή τάξη μεγαλεμπόρων, μεγαλοϊδιοκτήτες ακινήτων, και μια ομάδα επιχειρηματιών-βιομηχάνων, οι οποίοι μονοπωλούσαν στα πόστα της δημοτικής εξουσίας. Το μεσαίο στρώμα της πειραιϊκής κοινωνίας ήταν μαζικό και αποτελούταν από επιτηδευματίες, μικρομεσαίους ιδιοκτήτες ακινήτων, δημόσιους και ιδιωτικούς υπαλλήλους και λίγους διανοούμενους. Το 1870 πλησίαζε σχεδόν το μισό του συνολικού ενεργού πληθυσμού της πόλης. Το κατώτερο κοινωνικό στρώμα περιλάμβανε μια μαζική εργατική τάξη, χωρίς σταθερή οικονομική υπόσταση.⁷³ Σχεδόν το σύνολό της κατοικούσε μέσα στη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά και ήταν απομονωμένη από την υπόλοιπη πόλη.

Στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα η πόλη του Πειραιά συνέχισε την ανοδική πορεία των προηγούμενων ετών με σημαντικές αναβαθμίσεις της πόλης όπως η ηλεκτροδότηση της, που ξεκίνησε το 1903 μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920, η ασφαλτόστρωση των κεντρικών αρτηριών και πλατειών, η πραγματοποίηση λιμενικών έργων κ.α. Το δίκτυο των θαλάσσιων μεταφορών και η βιομηχανία της πόλης συνεχώς αναπτύσσονταν και με το ξεκίνημα του καινούργιου αιώνα πραγματοποιήθηκαν και τα πρώτα υπερατλαντικά ταξίδια από το λιμάνι του Πειραιά. Νέοι βιομηχανικοί κλάδοι έκαναν την εμφάνισή τους, όπως η χημική βιομηχανία, με την ίδρυση μεγάλων βιομηχανικών μονάδων (Χρωματουργεία Πειραιώς «Χρώπει», Α.Ε. Τσιμέντων «Τιτάν», τσιμεντοβιομηχανία «Αγέτ», Α.Ε. Χημικών και Λιπασμάτων κ.α.) στα βορειοδυτικά του λιμανιού και κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής που εδραίωναν τον Πειραιά ως το μεγαλύτερο κέντρο βαριάς βιομηχανίας της χώρας.⁷⁴ Η έλευση των προσφύγων μετά το '22 διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επέκταση και

⁷² Ν. Μπελαβίλας, *ό. π.*, σ. 146

⁷³ Β. Τσοκόπουλος, Πειραιάς, 1835-1870, σ.98-110

⁷⁴ Γ. Χατζημανωλάκης, *ό. π.*, σ. 81-82

ανάπτυξη της βιομηχανικής ζώνης του Πειραιά. Στις ήδη υπάρχουσες πειραϊκές βιομηχανίες μέχρι το 1928 ιδρύθηκαν 19 ταπητουργεία, 10 υφαντουργεία και δεκάδες οικιακοί αργαλειοί.⁷⁵

Στην περίοδο των δύο πρώτων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, η ανάπτυξη της πόλης είχε ως φυσικό επακόλουθο την δημογραφική της αύξηση που έφτανε το 1907 τους 74.580 κατοίκους, ενώ το 1920 ο πληθυσμός της άγγιζε τους 133.482 κατοίκους, αριθμός που θα διπλασιαστεί μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή.⁷⁶ Ο δομημένος χώρος δεν επαρκούσε για να καλύψει τις ανάγκες του ολοένα και αυξανόμενου πληθυσμού τόσο σε στέγη, όσο και σε εργασία, και η πόλη συνεχώς επεκτεινόταν κατά τη διάρκεια των χρόνων. Ωστόσο, οι συνθήκες διαβίωσης του γηγενή πληθυσμού στον Πειραιά, κυρίως στις εργατικές γειτονιές, ήταν άθλιες πριν ακόμα από το μεγάλο προσφυγικό κύμα του 1922. Σύμφωνα με έρευνα που διενεργήθηκε από το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας για την Αθήνα και τον Πειραιά το 1920, χιλιάδες φτωχοί ζούσαν σε ανήλια σπίτια με ένα μόνο παράθυρο, στερούμενα αερισμού και στοιχειώδους υποδομής, με κοινόχρηστες τουαλέτες για τουλάχιστον πέντε έως και δέκα οικογένειες, με προβλήματα στην εξεύρεση πόσιμου νερού και μεγάλα ποσοστά μολυσματικών ασθενειών όπως η φυματίωση.⁷⁷ Αντιθέτως οι μεγάλοι βιομήχανοι και οι εργοστασιάρχες του Πειραιά είχαν επιλέξει ως τόπο κατοικίας τους το Νέο Φάληρο.

Το 1922, πριν την έλευση των προσφύγων, ο Πειραιάς ουσιαστικά αποτελούνταν από το σύγχρονο πλέον λιμάνι, τις αστικές περιοχές του που συνεχώς επεκτείνονταν, ένα μικρό εμπορικό κέντρο και τη βιομηχανική του ζώνη, η οποία περιβαλλόταν από ανοικτές εκτάσεις και χωράφια. Γι' αυτόν τον λόγο και θεωρήθηκε κατεξοχήν κατάλληλος τόπος για την ίδρυση νέων οικισμών, καθώς υπήρχαν δυνατότητες απασχόλησης στο λιμάνι και τα τοπικά εργοστάσια.⁷⁸

5.2 Η άφιξη προσφύγων στον Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή

Τα προσφυγικά κύματα που δέχτηκε ο Πειραιάς τον Αύγουστο του 1922 και για τους επόμενους μήνες ήταν μαζικά και συνεχή. Το λιμάνι του αποτέλεσε το κύριο

⁷⁵ Ε. Παπαδοπούλου, Γ. Σαρηγιάννης., *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Αθήνα 2006, σ. 59

⁷⁶ Γ. Χατζημανωλάκης, *ό. π.*, σ. 83, 92

⁷⁷ Κ. Κατσάπης, «Το προσφυγικό ζήτημα», στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά* (Επιμ.: Λιάκος Α.), Αθήνα 2011, σ.134

⁷⁸ R. Hirschon., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των Μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006, σ.113-114

σημείο εισόδου των προσφύγων και τόπο πρώτης άφιξης ή διέλευσης προς άλλους προορισμούς για χιλιάδες πρόσφυγες. Μόνο τον Σεπτέμβρη του 1922, στο λιμάνι του Πειραιά, με σημεία αποβίβασης το λιμάνι και τον όρμο του Κερατσινίου, έφθασαν 35 πλοία αποβιβάζοντας πάνω από 40.000 πρόσφυγες. Μάλιστα ανακοινώθηκε απαγόρευση προσέγγισης των ερχόμενων πλοίων με πρόσφυγες στο λιμάνι λόγω πληρότητας αλλά και για υγειονομικούς λόγους.⁷⁹ Χιλιάδες άνθρωποι που είχαν ταξιδέψει έως και 12 ημέρες, στοιβαγμένοι στα αμπάρια πλοίων, κάτω από αντίξοες συνθήκες, αποβιβάζονταν στον Πειραιά και παρέμεναν για μέρες, εβδομάδες ή και μήνες σε επιταγμένα καταλύματα ή άστεγοι σε πρόχειρα υπόστεγα, ενώ ταυτόχρονα καινούργια πλοία έφταναν καθημερινώς. Οι επιδημίες και οι ασθένειες, όπως η ευλογιά και ο τύφος βρίσκονταν σε υψηλά ποσοστά προσβάλλοντας μεγάλο αριθμό προσφύγων εκείνη την εποχή, με αποτέλεσμα αρκετοί μην αντέχοντας τις αντιξοότητες να πεθαίνουν σε καθημερινή βάση.

Παρόλο, όμως, που το σύνολο των προσφύγων είχε ζήσει τον υποχρεωτικό διωγμό και είχε ταξιδέψει κάτω από τις ίδιες άθλιες συνθήκες στα πλοία, η αντιμετώπισή τους κατά την άφιξη δεν ήταν για όλους το ίδιο. Όπως αναφέρεται στην εφημερίδα *Εμπρός* οι πρόσφυγες διαχωρίζονταν σε εύπορους και άπορους : *«Διά των ατμοπλοίων “Γένονα” και “Αμαζονία” αφίχθησαν εις Πειραιά χθες δύο χιλιάδες πρόσφυγες εκ Μικρασίας. Εκ τούτων 1.500 ήσαν εύποροι, οι δε λοιποί άποροι. Τούτους παρέλαβε το υπουργείον Περιθάλψεως και τους διένειμεν εις διάφορα προσφυγικά οικήματα εν Πειραιεί. Διέταξε δε και την υπηρεσίαν Πειραιώς να παράσχη εις αυτούς τροφήν και ιατρικήν περίθαλψιν»*.⁸⁰ Οι εύποροι πρόσφυγες είχαν τη δυνατότητα να διαμείνουν σε αξιοπρεπές κατάλυμα με καλύτερες συνθήκες διαβίωσης, σε σχέση με τους άπορους πρόσφυγες που προωθούνταν σε δημόσια κτίρια, επιταγμένους χώρους και σε πρόχειρα καταλύματα.

Μέσα, λοιπόν, σε μικρό χρονικό διάστημα όλος ο Πειραιάς, επιβαρυνμένος ήδη από προηγούμενες αφίξεις προσφύγων, θύμιζε έναν αχανή καταυλισμό, γεμάτο από κατατρεγμένους πρόσφυγες, οι οποίοι βρίσκονταν σε τραγική κατάσταση. Αρχικά οι κεντρικές προβλήτες του λιμανιού από τον Άγιο Νικόλαο μέχρι και την Αγία Τριάδα, οι πλατείες, τα προαύλια των εκκλησιών, τα σχολεία και τα δημόσια κτήρια, και στη συνέχεια οι άκτιστες εκτάσεις στην περιφέρεια της πόλης, έγιναν χώροι προσωρινής

⁷⁹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 131

⁸⁰ Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ 9296, 31.08.1922, σ. 3

εγκατάστασης των προσφύγων, είτε οργανωμένα, είτε ανοργάνωτα. Στην Ηετιώνεια Ακτή, τα υπόστεγα δίπλα στις σιδηροδρομικές γραμμές και τα άδεια βαγόνια, ο γειτονικός αρχαιολογικός χώρος και το νεκροταφείο του Αγίου Διονυσίου φιλοξένησαν χιλιάδες πρόσφυγες. Οι συνθήκες διαβίωσης και υγιεινής χειροτέρευαν καθώς αυξανόταν ο αριθμός των προσφύγων. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της κατάστασης που επικρατούσε στα βαγόνια του σιδηροδρομικού σταθμού Λαρίσης (απέναντι από τον Άγιο Διονύσιο στο δεξί άκρο του λιμανιού) από την εφημερίδα *Εμπρός*: «Ο σταθμός Λαρίσης έχει μεταβληθή εις βρόμικον στρατόπεδον. Κατασκηνώσεις παντού και τα κενά βαγόνια πλημμυρισμένα. [...] Εις κάθε παλαιόν βαγόνιον έχουν εγκατασταθή εβδομήντα έως ογδόντα γυναίκες, παιδιά, γέροντες. [...] ... ο συνωστισμός εκείνος δημιουργεί μίαν ατμόσφαιραν αφόρητον, ανθυγιεινήν, επικίνδυνον. Καθαριότης δεν είναι δυνατόν να υπάρξη. Κάθε οικογένεια έχει περιτριγυρίσει ένα χώρον ενός ή δύο τετραγωνικών μέτρων με τας αποσκευάς της, με τους μπόγους, με τα χράμια και τα χαλιά».⁸¹

Επίσης επιτάχθηκαν μεγάλες αποθήκες και εργοστάσια στην πόλη και τα υπόστεγα της πλατείας Καραϊσκάκη, καθώς και πολλά άλλα οικήματα στον Πειραιά. Το πρόβλημα της στέγασης του προσφυγικού πληθυσμού ήταν ιδιαίτερα έντονο και χειρότερου όσο αυξανόταν ο αριθμός των εισερχομένων προσφύγων. Μέσα σε λίγες μόνο μέρες ο πληθυσμός της πόλης είχε αυξηθεί κατά 30%.⁸² Οι μετακινήσεις των προσφύγων εντός της πόλης συνοδεύονταν από καινούργιες αφίξεις. Στις 12 Σεπτεμβρίου ο χώρος της λαχαναγοράς του Πειραιά διαμορφώθηκε ώστε να φιλοξενήσει 1.000 πρόσφυγες που διέμεναν προσωρινά στην πλατεία Καραϊσκάκη, ενώ ταυτόχρονα έφτασαν στο λιμάνι 1.740 άτομα.⁸³ Οι επιτάξεις συνεχίζονταν καθημερινώς και η ανατροφοδότηση των υπαίθριων καταυλισμών με πρόσφυγες ήταν διαρκής. Υπό την πίεση της παρουσίας πολλών χιλιάδων άστεγων προσφύγων, οι επιτάξεις σπιτιών ήταν καθημερινό φαινόμενο και η υποχρεωτική συνύπαρξη γηγενών και προσφύγων ήταν η μεγαλύτερη ανατροπή στην καθημερινή ζωή των ντόπιων, επιφέροντας πολλές κοινωνικές εντάσεις, καθώς ήδη οι πρόσφυγες από την άφιξή τους αντιμετώπιζονταν με δυσπιστία και πολλές φορές ως ξένοι και εισβολείς. Παρόλα αυτά, οι επιτάξεις που αποτελούσαν προσωρινό μέτρο καθώς δεν μπορούσαν να

⁸¹ Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ 9304, 8.09.1922, σ. 3

⁸² Κυραμαργιού Ε., «Ο Πειραιάς των προσφύγων», στην ιστοσελίδα: *.efsyn.gr*, 12.06.2016, διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/72390_o-peiraias-ton-prosfygon, ημερομηνία προσπέλαση; 16.10.2022

⁸³ Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ 9309, 13.09.1922, σ. 3

αποτελέσουν μόνιμη λύση για τη στέγαση των προσφύγων, δεν επαρκούσαν και πολλές φορές η μετακίνηση προσφύγων σε άλλες πόλεις, ώστε να επιτευχθεί αποσυμφόρηση και καλύτερευση των συνθηκών διαβίωσης και υγιεινής, ήταν μονόδρομος.⁸⁴

Ο μεγάλος αριθμός προσφύγων που κατέφθανε στην πόλη συνεχώς, δεν επέτρεπε τη διαμονή τους σε λοιμοκαθαρήριο, όπως είχε γίνει με τους πρόσφυγες από τη Ρωσία το καλοκαίρι του 1922. Οι πρόσφυγες αποβιβάζονταν στο λιμάνι κατά χιλιάδες, διέμεναν προσωρινά στον τόπο που τους υποδεικνυόταν και στη συνέχεια εξετάζονταν από γιατρούς. Πολλές φορές περνούσε μεγάλο χρονικό διάστημα μέχρι να εξεταστούν. Όσοι χρειαζόνταν ειδική φροντίδα και νοσηλεία μεταφέρονταν στα υπάρχοντα νοσοκομεία ή σε πρόχειρα αυτοσχέδια ιατρεία, τα οποία όμως δεν επαρκούσαν.⁸⁵ Για την ιατρική τους περίθαλψη το Υπουργείο Περιθάλψεως έθεσε σε λειτουργία στον Πειραιά ένα νοσοκομείο αποκλειστικά για τους πρόσφυγες αποτελούμενο από ιατρούς πρόσφυγες που επίσης είχαν καταφύγει στον Πειραιά. Το Δεύτερο Γυμνάσιο στην περιοχή του Βρυώνη μετατράπηκε σε θαλάμους συνολικής χωρητικότητας 100 κλινών για τον σκοπό αυτόν.⁸⁶

Παράλληλα, το Σώμα Ελλήνων Προσκόπων έστησε στο λιμάνι του Πειραιά, αλλά και σε άλλες πόλεις όπως τη Θεσσαλονίκη, το Βόλο, τη Σύρο και τη Χίο, Γραφείο Πληροφοριών για τους πρόσφυγες για την αναζήτηση συγγενών που αγνοούνταν.⁸⁷ Στις 9 Σεπτεμβρίου ξεκίνησαν τη λειτουργία τους γραφεία ευρέσεως εργασίας, τα οποία συνέτασσαν καταλόγους με το όνομα, την καταγωγή και το επάγγελμά των προσφύγων και στη συνέχεια προχωρούσαν στην αναζήτηση θέσεων εργασίας. Τα γραφεία αυτά λειτουργούσαν ως μεσάζοντες με κύριο σκοπό την αποφυγή φαινομένων εκμετάλλευσης των προσφύγων –κυρίως νεαρών αγοριών και κοριτσιών- από επιτήδειους. Το παράρτημα του Πειραιά λειτούργησε στα γραφεία του Πατριωτικού Συνδέσμου.⁸⁸ Ταυτόχρονα, οι αρμόδιοι φορείς λάμβαναν αυστηρά μέτρα για τη προστασία τους όπως για παράδειγμα, συχνές περιπολίες μέσα στη πόλη του Πειραιά

⁸⁴ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα, οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο, 1922-1967*, Διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη 2015, σ. 74, στο εξής βλ. Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*

⁸⁵ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 66

⁸⁶ Σ. Μίλεσης, «Σεπτέμβριος 1922: Ο Πειραιάς υποδέχεται τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία», στην ιστοσελίδα: *kanalienna.gr*, 13-09-2019, διαθέσιμο στο: <https://kanalienna.gr/septemvrios-1922-o-peiraias-ypodchetai-toys-prosfyges-apo-tin-mikra-asia/>, ημερομηνία προσπέλασης 16/10/2022

⁸⁷ Εφημερίδα *Εμπρός*, αρ. φ 9309, 13.09.1922, σ. 3

⁸⁸ Ε. Κυραμαργιού, «Ο Πειραιάς των προσφύγων», στην ιστοσελίδα: *.efsyn.gr*, 12.06.2016, διαθέσιμο στο: <https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/72390-o-peiraias-ton-prosfygon>, ημερομηνία προσπέλασης; 16.10.2022

τις νυκτερινές ώρες, απαγόρευση από τον διευθυντή της Αστυνομίας Πειραιώς να εισέρχονται στους καταυλισμούς των προσφύγων ντόπιοι κάτοικοι, να έχουν προμηθευτεί οι υποψήφιοι εργοδότες πιστοποιητικό από το Υπουργείο Περιθάλψεως, το οποίο αφού τους ήλεγχε έδινε έγκριση για τη πρόσληψη κ.ά.⁸⁹ Δυστυχώς, όμως, σύμφωνα και με δημοσιεύματα από τοπικές εφημερίδες της εποχής, ήταν πολλοί οι πρόσφυγες που έπεσαν θύματα κάθε μορφής βίας και εκμετάλλευσης.

Οι μαζικές εισροές προσφύγων στον Πειραιά προκάλεσαν μεγάλα προβλήματα καθώς η πόλη δε διέθετε τις απαραίτητες υποδομές και πόρους ώστε να παράσχει τα στοιχειώδη απαραίτητα όπως τροφή και στέγη στους ήδη ταλαιπωρημένους πρόσφυγες. Η άμεση ανακούφιση των αναγκών τους στηρίχτηκε το πρώτο διάστημα σε εσωτερικούς πόρους, δημόσιους και ιδιωτικούς. Παράλληλα με τη διενέργεια πανελλήνιων εράνων με στόχο τη συγκέντρωση χρημάτων για τη διατροφή και τη στέγαση των προσφύγων, το παλάτι και η κυβέρνηση ζητούσαν την αρωγή τόσο των φιλανθρωπικών οργανώσεων στην Ελλάδα και το εξωτερικό, όσο και από άλλες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις.⁹⁰ Στις 8 Σεπτεμβρίου άρχισε η διανομή μαγειρεμένου φαγητού στον χώρο φιλοξενίας παιδιών στον Πειραιά, με απεσταλμένα σκεύη από το Λύκειο Ελληνίδων, ενώ οι υπόλοιποι πρόσφυγες της πόλης εξαιτίας της έλλειψης σκευών εξακολούθησαν να λαμβάνουν ξηρά τροφή.⁹¹ Τον Οκτώβριο του '22 άρχισε η συστηματική βοήθεια από ξένες φιλανθρωπικές οργανώσεις με σκοπό την ανακούφιση των προσφύγων. Στον Πειραιά, η πρώτη ξένη φιλανθρωπική οργάνωση ήταν η Αγγλική Περίθαλψις Προσφύγων (All British Appeal). Μέχρι τον Ιούνιο του 1923, η Αγγλική Περίθαλψις Προσφύγων Παιδιών προσέφερε τη βοήθειά της σε 4.060 πρόσφυγες, 1.500 παιδιά, 5.560 εφήβους μόνο στην πόλη του Πειραιά.⁹²

Από τις αρχές του 1923, όπου οι επιδημικές ασθένειες βρίσκονταν σε έξαρση όσοι πρόσφυγες κατέφθαναν στο λιμάνι του Πειραιά οδηγούνταν στο λοιμοκαθαρτήριο του Αγίου Γεωργίου, ένα νησάκι κοντά στη Σαλαμίνα, το οποίο λειτουργούσε ως χώρος καραντίνας και αντιμετώπισης λοιμωδών νόσων από το 1865. Εκεί οι πρόσφυγες αρχικά περνούσαν τη διαδικασία της «κάθαρσης» και στη συνέχεια διέμεναν υποχρεωτικά στο νησί για αρκετές μέρες κάτω από αντίξοες και πιεστικές συνθήκες.

⁸⁹ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 69

⁹⁰ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 62

⁹¹ Ε. Κυραμαργιού, «Ο Πειραιάς των προσφύγων», στην ιστοσελίδα: [.efsyn.gr](https://www.efsyn.gr), 12.06.2016, διαθέσιμο στο: https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/72390_o-peiraias-ton-prosfygon, ημερομηνία προσπέλαση; 16.10.2022

⁹² Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 76

Χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία της Καλλιस्थένης Καλλίδου, από το χωριό Φερτέκι της Καππαδοκίας: «Δεκαπέντε μέρες μείναμε στα βαπόρια. Έπειτα φτάσαμε στον Πειραιά. Απ' τον Πειραιά μόνο τα σύρματα ξέρω. Στα σύρματα είκοσι μέρες μας κρατήσανε. Αμάν, πολύ μας ρεζιλέψανε, πολύ μας βασανίσανε. Μας βάλαν στη σειρά. Τα μικρά και τις γριές απ' τη ρίζα μας κουρεύανε. Έκλαιγα, φώναζα: — Ψάξε με, δες με, δεν έχω ψείρες! Με το ζόρι με κουρέψανε. (...) Μας γδύσανε. Ό,τι φορούσαμε στον κλίβανο, άντε, τα βάλανε. Παπούτσια δεν είχαμε έπειτα να φορέσουμε. (...) στην καραντίνα μεγάλο ρεζιλίκι, μεγάλο σεφιλίκι (κακοπάθεια) ήτανε.»⁹³ Μόνο το διάστημα 1923-1924 υποδέχτηκε πάνω από 100.000 άτομα, μεταξύ των προσφύγων και στρατιώτες που επέστρεφαν από το μέτωπο.⁹⁴

Οι περισσότεροι από τους πρόσφυγες στράφηκαν αναγκαστικά στις σχεδόν ακατοίκητες ως τότε περιοχές του Πειραιά. Ο πρώτος προσφυγικός συνοικισμός δημιουργήθηκε λίγο πιο πάνω από τις γραμμές του τρένου, σε μια ελώδης περιοχή της Δραπετσώνας, όπου κατοικούσαν πρόσφυγες από τη Θράκη ήδη από το 1914. Στην Δραπετσώνα εγκαταστάθηκε μεγάλος αριθμός προσφύγων όπου διέμεναν προσωρινά σε αντίσκηνα μέχρι την προώθησή τους σε άλλες περιοχές. Ωστόσο, πολλοί πρόσφυγες παρέμειναν εκεί οριστικά, καθώς βρίσκονταν μέσα στη βιομηχανική ζώνη του Πειραιά και ήταν εύκολο να βρουν εργασία, χτίζοντας αυθαίρετα πρόχειρα παραπήγματα χωρίς κρατική αρωγή. Τον μεγαλύτερο αριθμό προσφύγων δέχτηκε η Κοκκινιά, μετέπειτα Νίκαια, που αποτέλεσε έναν από τους μεγαλύτερους προσφυγικούς συνοικισμούς της πρωτεύουσας. Αποτέλεσε επέκταση του πολεοδομικού σχεδίου του Πειραιά και οικοδομήθηκε είτε με οργανωμένη δόμηση κατοικιών από το κράτος και την ΕΑΠ, είτε με αυτοστέγηση σε παραχωρηθέντα οικοπέδα και σε αυθαίρετες εγκαταστάσεις. Μικρότερης έκτασης συνοικισμοί δημιουργήθηκαν στα Ταμπούρια, το Κερασίни και τον Κορυδαλλό. Παράλληλα συγκροτήθηκαν και κάποιοι προσφυγικοί συνοικισμοί, μέσα στον οικιστικό πυρήνα του Πειραιά αλλά και στην ευρύτερη περιοχή του, όπως ο προσφυγικός συνοικισμός του Απόλλωνος Καμινίων, τα «γερμανικά» του Τουρκολίμανου, ένας αυτοσχέδιος στο Χατζηκυριάκειο, η Νέα Καλλίπολη κ.α.⁹⁵ Στη

⁹³ Π. Κητρομηλίδης (επιμ.), *Η Εξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα 1982, σελ. 261

⁹⁴ Μηχανή του χρόνου, «Που ήταν η “Σπιναλόγκα του Πειραιά”. Το νησάκι – λοιμοκαθατήριό, όπου “ακόμα και οι υγιείς, αρρώσταιναν”. Το δράμα των προσφύγων της Μικρασίας και του Πόντου», στην ιστοσελίδα: Μηχανή του χρόνου, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/poy-itan-i-quot-spinalogka-toy-peiraia-quot-to-nisaki-loimokathartirio-opoy-quot-akoma-kai-oi-ygieis-arrostainan-quot/>, ημερομηνία προσπέλασης 13/10/2022

⁹⁵ Γ. Χατζημανωλάκης, *ό. π.*, σ. 92

συνέχεια οι περισσότεροι από αυτούς καταργήθηκαν ή απορροφήθηκαν, σε αντίθεση με τις νέες προσφυγούπολεις βόρεια των σιδηροδρομικών γραμμών, που σταδιακά αποκόπηκαν από την παλαιά πόλη του Πειραιά.

Στο τέλος της κρίσης οι κάτοικοι του Πειραιά είχαν σχεδόν διπλασιαστεί. Από το 1920 μέχρι το 1928 ο πληθυσμός της πόλης αυξήθηκε 88% καθώς στους 135.833 καταγεγραμμένους κατοίκους του 1920, προστέθηκαν μέχρι το 1928 101.185 κάτοικοι. Το 1928 οι πρόσφυγες αποτελούσαν το 40% του πληθυσμού του Δήμου Πειραιά.⁹⁶ Ο αριθμός των προσφύγων που εγκαταστάθηκε μόνιμα στον Πειραιά, αποτελεί τον τρίτο στη σειρά μετά από την Αθήνα με 317.209 πρόσφυγες και τη Θεσσαλονίκη με 174.390 πρόσφυγες, ενώ αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο Πειραιάς δέχθηκε τη μεγαλύτερη αναλογική αύξηση πληθυσμού σε σχέση με τις άλλες δύο μεγάλες πόλεις.⁹⁷

Με την εγκατάσταση χιλιάδων προσφύγων και τη δημιουργία προσφυγικών συνοικισμών η πόλη του Πειραιά και τα περίχωρά του υπέστησαν ένα προσφυγικό «σοκ». Τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν εξαιτίας της έλλειψης στοιχειωδών υποδομών ήταν αρκετά και η συμβίωση των προσφύγων με το ντόπιο στοιχείο επέφερε πολλές κοινωνικές εντάσεις. Κατά τη διάρκεια των χρόνων που ακολούθησαν, η δομή του πολεοδομικού συγκροτήματος της πόλης άλλαξε ριζικά επιφέροντας πολύμορφες και εκτεταμένες αλλαγές τόσο στις υποδομές όσο και στη λειτουργία της. Το ήδη σύγχρονο λιμάνι και η ανεπτυγμένη βιομηχανική του ζώνη πρόσφεραν εργασία στους κατατρεγμένους πρόσφυγες αλλά και εκείνοι με τη σειρά τους έδωσαν νέα πνοή στην οικονομία του τόπου, οι οποίοι με το πέρασμα του χρόνου κι έπειτα από σκληρή προσπάθεια κατάφεραν να ενσωματωθούν στον εθνικό κορμό της χώρας.

5.3. Οι προσφυγικοί συνοικισμοί εντός της πόλης του Πειραιά

5.3.1. Νέα Καλλίπολη

Ο συνοικισμός της Νέας Καλλίπολης ιδρύθηκε το 1924 στις ακτές της αδόμητης ακόμη νότιας πλευράς της βραχόσπαρτης Πειραιϊκής Χερσονήσου σε μία έκταση 150.000 τ.μ, επάνω από τον όρμο Λουβιάρη. Η έκταση αυτή παραχωρήθηκε από το ελληνικό κράτος και κατανεμήθηκε σε οικοδομήσιμα οικόπεδα.⁹⁸ Στη συνέχεια,

⁹⁶ Ν. Ανδριώτης, «Οι πρόσφυγες στην Αττική», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 103

⁹⁷ Ν. Μπελαβίλιας, *ό. π.*, σ. 147

⁹⁸ Νόμος 3148 «Περί παραχωρήσεως γηπέδων του Δημοσίου επί της Πειραιϊκής χερσονήσου προς εγκατάστασιν συνοικισμού προσφύγων»

διευρύνθηκε δυτικά κατά 1.000 τ.μ. τα οποία αγοράστηκαν με τις ανταλλάξιμες περιουσίες των προσφύγων. Το πολεοδομικό σχέδιο της νέας συνοικίας δεν ακολούθησε το Ιπποδάμειο σύστημα, βάσει του οποίου κατασκευάστηκαν οι περισσότεροι προσφυγικοί συνοικισμοί της πρωτεύουσας, αλλά ένα σύστημα με καμπυλωμένους δρόμους και πεπλατυσμένες πολυγωνικές οικοδομικές νησίδες που ακολουθούσαν τις απότομες κλίσεις της περιοχής.⁹⁹ Το όνομά της προέρχεται από την ομώνυμη χερσόνησο της Ανατολικής Θράκης από την οποία ήρθε το μεγαλύτερο μέρος των εποίκων της μετά την Μικρασιατική καταστροφή. Επίσης, εγκαταστάθηκαν και πρόσφυγες από την περιοχή των Δαρδανελίων και της Λαμψάκου, πολλοί από τους οποίους είχαν περιέλθει στην Ελλάδα πριν από το 1922.¹⁰⁰

Η δημιουργία αυτού του συνοικισμού προορίστηκε για τους σχετικά εύπορους πρόσφυγες, οι οποίοι είχαν τη δυνατότητα να οικοδομήσουν με δικά τους μέσα τη στέγη τους (αυτοστέγαση). Η «Επιτροπή Συνοικισμού Νέας Καλλιπόλεως» ήταν υπεύθυνη για την οικοδόμηση της συνοικίας. Αντίστοιχη περίπτωση είναι και ο συνοικισμός της Νέας Σμύρνης. Στους εποικιστές παραχωρήθηκε δωρεάν οικόπεδο 250 τ.μ., με την εγγύηση να καταθέσουν το ένα έκτο της δαπάνης ανέγερσης. Η εγκατάσταση των εποίκων δεν έγινε με ειρηνικό τρόπο καθώς υπήρξαν αντιδράσεις από κτηματίες που διεκδικούσαν είτε γη είτε αποζημίωση. Το 1928 το κράτος υπέγραψε σύμβαση με γαλλική τεχνική εταιρία¹⁰¹, προκειμένου να διευκολυνθεί η διαδικασία ανοικοδόμησης κατοικιών και οι οικιστές να προχωρήσουν γρήγορα στην ανέγερση της κατοικίας τους. Η εταιρία, ύστερα από αρχιτεκτονικό διαγωνισμό, κυκλοφόρησε ειδικό φυλλάδιο με τίτλο «Ανέγερσις Νέας Σμύρνης και Νέας Καλλιπόλις» με 34 τύπους μονώροφων και διώροφων οικιών, με δύο έως πέντε δωμάτια, απλά ή συνδυασμένα με καταστήματα, με κατόψεις και αναλυτικά την τιμή του κάθε ακινήτου. Από αυτούς τους τύπους οι οικιστές μπορούσαν να επιλέξουν όποιον επιθυμούσαν και να τους τον κατασκευάσει η εταιρία. Ωστόσο, το σχέδιο πρότυπης οικοδόμησης δεν υλοποιήθηκε εξαιτίας της οικονομικής κρίσης της περιόδου και της πτώχευσης της εταιρίας και ανατέθηκε στην ιδιωτική πρωτοβουλία.¹⁰² Παρόλα αυτά, πολλοί από τους οικιστές, δεν κατάφεραν να προχωρήσουν στην ανέγερση

⁹⁹ Ν. Μπελαβίλας, *ό. π.*, σ. 148

¹⁰⁰ Σ. Μίλεσης, «Συνοικία Νέας Καλλιπόλης Πειραιώς», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 22/06/2014, διαθέσιμο στο <http://pireorama.blogspot.com/2014/06/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 30/11/2022

¹⁰¹ Société Immobilière du Boulevard Haussmann

¹⁰² Μ. Καρδαμίτση-Αδάμη, «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, σ. 50

κατοικίας για οικονομικούς λόγους και αναγκάστηκαν να πουλήσουν τα οικοπέδά τους σε γηγενείς κατοίκους, με επακόλουθο η περιοχή να χάσει τον αμιγή προσφυγικό της χαρακτήρα.¹⁰³

Στην απογραφή του 1928 η Νέα Καλλιόπολη αριθμούσε 4.691 κατοίκους. Ο συνοικισμός αναπτύχθηκε σταδιακά και ενοποιήθηκε με τη δυτικότερη συνοικία όπου είχαν εγκατασταθεί μετανάστες κυρίως από την Κάρπαθο, και με τη βορειότερη συνοικία του Αγίου Βασιλείου.

Από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπισε ο συνοικισμός ήταν αυτό της ύδρευσης, που ταλαιπωρούσε άλλωστε και άλλους προσφυγικούς συνοικισμούς, αλλά και η απουσία ασφαλτωμένων δρόμων και κοινόχρηστων χώρων. Το 1935 τέθηκε σε εφαρμογή ο εκβραχισμός των απότομων δρόμων και η ασφαλτόστρωσή τους, η ύδρευση με κοινόχρηστους κρουνοί και η συγκοινωνιακή σύνδεση με το κέντρο του Πειραιά.

5.3.2. Άλλοι οικισμοί

Κατά μήκος της οδού Πειραιώς, απέναντι από τις μεγάλες πειραιϊκές βιομηχανίες, δημιουργήθηκε ο προσφυγικός συνοικισμός Απόλλων με διάφορα λιθόκτιστα οικήματα. Τα περισσότερα από αυτά έχουν γκρεμιστεί και στη θέση τους ανεγέρθηκαν πολυκατοικίες. Από αεροφωτογραφίες της περιόδου 1929-1932 διαφαίνεται ο οικισμός στη μέση μιας αγροτικής έκτασης δίπλα στην οδό Πειραιώς, περιλαμβάνοντας και άλλη μια έκταση με ισόγειες επιμήκεις κατοικίες.¹⁰⁴

Επιπροσθέτως, στην περιοχή του Τουρκολίμανου και στο Χατζηκυριάκειο διαμορφώθηκαν δύο οικισμοί παραπηγμάτων, ένας πιθανόν με «γερμανικές» παράγκες και ένας αυτοσχέδιος αντίστοιχα.

Ο οικισμός των παραπηγμάτων του Τουρκολίμανου, δημιουργήθηκε την πρώτη δεκαετία του προσφυγικού ρεύματος, στους πρόποδες της Καστέλας μεταξύ της παραλιακής ζώνης και του άνωθεν δρόμου, στον συνοικισμό του Τσοκόπουλου, στον οποίο εγκαταστάθηκαν περίπου 500 πρόσφυγες. Οι συνθήκες διαβίωσης στα σπίτια-κόλαση, όπως τα περιγράφει πειραιϊκή εφημερίδα της εποχής, ήταν πολύ δύσκολες. Στη συνέχεια, την περίοδο 1930-1934, αντικαταστάθηκαν με 80 διώροφα κεραμοσκεπή σπίτια με εσωτερικές αυλές, διατεταγμένα σε δύο παράλληλες με τον υπερκείμενο

¹⁰³ Φ. Γεωργακοπούλου, *ό. π.*, σ. 87

¹⁰⁴ Ν. Μπελαβίλας, *ό. π.*, σ. 150

δρόμο σειρές. Από τη σημερινή λεωφόρο Βασιλέως Παύλου υπήρχαν, και συνεχίζουν να υπάρχουν, σκάλες καθόδου προς τις προσφυγικές κατοικίες. Ο συνοικισμός αυτός ονομάστηκε κρατικός αλιευτικός συνοικισμός Τουρκολίμανου.

Στην πειραϊκή χερσόνησο, γύρω από το Χατζηκυριάκειο Ορφανοτροφείο, κατά τα έτη 1914-1915 δημιουργήθηκαν τριάντα οικοδομικά τετράγωνα προσφυγικών οικοπέδων, στα οποία οι ίδιοι οι πρόσφυγες σταδιακά δημιούργησαν τον συνοικισμό τους, χωρίς να υπάρξει κάποιου είδους μέριμνα από τους κρατικούς και τοπικούς φορείς. Οι πρώτοι οικιστές προέρχονταν από τα Δωδεκάνησα. Ο συνοικισμός αυτός, που ονομάστηκε συνοικισμός Χατζηκυριάκειου, ήταν αραιοκατοικημένος και είχε αρκετό ελεύθερο χώρο στα περίξ του. Με την έλευση στον συνοικισμό 3.000 προσφύγων το '22 εξελίχθηκε σε πολυάριθμη συνοικία, ένα κράμα Θρακιωτών, Πόντιων και Δωδεκανήσιων. Όπως και στις υπόλοιπες προσφυγικές συνοικίες του Πειραιά, υπήρχαν πολλές ελλείψεις δημόσιων υποδομών. Οι κάτοικοι του συνοικισμού προμηθεύονταν νερό όλη τη δεκαετία του 1920 και του 1930 από μια βρύση που βρισκόταν μπροστά από το Ορφανοτροφείο και από τους πλανόδιους νερουλάδες του Πόρου. Η έλλειψη υπονόμων δημιουργούσε συνεχώς λιμνάζοντα νερά έξω από τα αυτοσχέδια σπίτια. Οι πρόσφυγες του συνοικισμού οργανώθηκαν σε δύο σωματεία, με σκοπό την εξυπηρέτηση των προσφυγικών αναγκών. Η ανέγερση μονοταξίου δημοτικού σχολείου αλλά και του ιερού ναού της Ζωοδόχου Πηγής ήταν αποτέλεσμα της δράσης αυτών των δύο συλλόγων.¹⁰⁵ Χαμηλότερα από αυτόν το συνοικισμό, στον γκρεμό προς το λιμάνι, δημιουργήθηκε ένας μικρός συνοικισμός από παραπήγματα, ο οποίος υπήρχε μέχρι τη δεκαετία του 1980.¹⁰⁶

Τέλος, άλλοι τρεις μικρότερης έκτασης οικισμοί είναι γνωστοί μόνον από μαρτυρίες: ένας δίπλα στην πλατεία Τερψιθέας, ένας κοντά στην περιοχή του Βρυώνη, ένας γύρω από τον μικρό ναό του Σταυρού στην νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου του Προφήτη Ηλία και μία μικρή σειρά παραπηγμάτων πάνω από την ακτή «του Παρασκευά».¹⁰⁷ Αυτά σταδιακά κατεδαφίστηκαν και αντικαταστάθηκαν με νεότερα κτίρια ή χρησιμοποιήθηκαν για άλλους σκοπούς.

¹⁰⁵ Σ. Μίλεσης, «Στη συνοικία του Χατζηκυριακείου», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 26/2/2022, διαθέσιμο στο <http://pireorama.blogspot.com/2022/02/synoikia-Xatzhkyriakeiou.html> , ημερομηνία προσπέλασης 5/6/2022

¹⁰⁶ Ν. Μπελαβίλας, *ό. π.*, σ. 148-149

¹⁰⁷ Ν. Μπελαβίλας, *ό. π.*, σ. 147

5.4. Ο συνοικισμός της Κοκκινιάς

Η Κοκκινιά υπήρξε ένας από τους πρώτους και μεγαλύτερους προσφυγικούς συνοικισμούς της Αττικής, προάστιο νοτιοανατολικά του Πειραιά και σήμερα μοιράζεται μεταξύ των δήμων Νικαίας (κυρίως) και Πειραιά. Απέχει περίπου 8 χλμ. από το κέντρο της Αθήνας και 4 χλμ. από το κέντρο του Πειραιά. Σχετικά με την ονομασία και την προέλευση του ονόματος Κοκκινιά υπάρχουν τρεις εκδοχές. Η επικρατέστερη είναι πως πήρε το όνομά της από την προγενέστερη ονομασία της περιοχής «Κοκκινάδα», η οποία ήταν κατάφυτη από παπαρούνες.¹⁰⁸ Με την άφιξη των προσφύγων του '22, κυρίως από τη Σμύρνη και τον Πόντο, τα όρια της επεκτάθηκαν δυτικά και βόρεια. Το διευρυμένο τμήμα της ονομάστηκε «νέα Κοκκινιά» (μετέπειτα Νίκαια), ενώ το παλαιό τμήμα της που ήδη κατοικούνταν «παλιά Κοκκινιά».

Η Παλιά Κοκκινιά ήταν από τις πρώτες εργατικές συνοικίες του Πειραιά, κοντά στη βιομηχανική ζώνη που αναπτυσσόταν στα τέλη του 19^{ου} αιώνα μαζί με τα Καμίνια, τα Αρμένικα, το χωριό Μελετόπουλου (Μανιάτικα) κ.α.¹⁰⁹ Ο οικισμός άλλαξε μορφή με τον μαζικό ερχομό των προσφύγων που ήταν κυρίως Αρμένιοι και Έλληνες πρόσφυγες, οι περισσότεροι από την περιοχή της Σμύρνης. Αρχικά ήρθαν οι Αρμένιοι μεταξύ των ετών της γενοκτονίας τους από τους Τούρκους και την εγκατάλειψη των πατρογονικών τους εδαφών (1916-1918) και εγκαταστάθηκαν σε ακατοίκητες περιοχές που υπήρχαν βορειότερα από την θέση των παλιών κατοίκων, στην περιοχή γύρω και κυρίως κάτω από το ρέμα της Σούδας (σημερινή οδός Μπελογιάννη). Το πιο πολυπληθές κύμα Αρμενίων προσφύγων κατέφθασε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια των ετών 1921-1923, στα πλαίσια της Μικρασιατικής Καταστροφής, και αρκετοί εγκαταστάθηκαν στην ίδια περιοχή, καθώς και στη βορειοανατολική πλευρά του ρέματος, μέχρι και τη συνοικία των Γερμανικών.¹¹⁰ Η συμβολή τους υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική στην ανάπτυξη της περιοχής ιδρύοντας μια ισχυρή κοινότητα με αρμενική ορθόδοξη και καθολική εκκλησία, αρμενικό σχολείο, βιβλιοθήκη, θεατρική σκηνή και ιατρεία.

¹⁰⁸ Σ. Μιχαηλίδης, *Η Γέννηση της Κοκκινιάς*, Πειραιάς 1993, σ. 20

¹⁰⁹ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018, σ. 153 στο εξής βλ. Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)»

¹¹⁰Θ. Σιδέρης, «Η εγκατάσταση των Αρμενίων στην Κοκκινιά: Η ανάδυση μιας «άλλης» πόλης», στην ιστοσελίδα *ErtNews*, 28/04/2022, διαθέσιμο στο <https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/i-egkatastasi-ton-armenion-stin-kokkinia-i-anadysi-mias-allis-polis/>, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή άρχισαν να συρρέουν στην περιοχή και χιλιάδες πρόσφυγες Μικρασιάτες, κυρίως Σμυρνιοί, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν προχειρώς σε παράγκες μεταξύ των ναών Αγίων Αναργύρων και Μεταμόρφωσης Σωτήρος, καθώς και στο παλαιό στρατόπεδο Βελισσαρίου,¹¹¹ αλλά επειδή η περιοχή ήταν ήδη κατοικημένη, πολλοί εγκαταστάθηκαν στις ακατοίκητες περιοχές βορειότερα όπου ίδρυσαν δική τους συνοικία, τη Νέα Κοκκινιά που διαχωρίστηκε από την Παλιά Κοκκινιά, και είναι σήμερα ο δήμος Νίκαιας.

Η Νέα Κοκκινιά αποτέλεσε μία από τις πρώτες προσφυγουπόλεις που δημιουργήθηκαν υπό την αιγίδα του ΤΠΠ, έπειτα από απόφαση της κυβέρνησης Πλαστήρα το 1922 να απαλλοτριωθούν περιοχές, ώστε να δημιουργηθούν προσφυγικοί συνοικισμοί. Ο πυρήνας του πρώτου συνοικισμού της Νέας Κοκκινιάς άρχισε να οικοδομείται τον Μάρτιο του 1923 από το ΤΠΠ, το οποίο συνέχισε τη χρηματοδότηση των έργων μέχρι την 1η Ιανουαρίου του 1924 που την ανέλαβε η ΕΑΠ. Ιδρύθηκε επίσημα στις 22 Ιανουαρίου 1924 και σύμφωνα με την επίσημη απογραφή του 1928 απαρτιζόταν από 33.201 κατοίκους, ξεπερνώντας το 1936 τους 50.000. Το 1933 ανεξαρτητοποιήθηκε από τον δήμο Πειραιά και το 1934 αποτέλεσε ξεχωριστό δήμο. Η πόλη της Νέας Κοκκινιάς μετονομάστηκε σε Νίκαια το 1940, σε ανάμνηση της ιστορικής μικρασιατικής Νίκαιας της Βιθυνίας, οπότε και ορίστηκαν τα ακριβή γεωγραφικά της όρια. Τα όρια της Νέας Κοκκινιάς ή Νίκαιας εκτείνονται από το λόφο του Βώκου και την εκκλησία των Αγίων Ανάργυρων της Παλιάς Κοκκινιάς στα νότια μέχρι τον Κορυδαλλό και τους πρόποδες του όρους Αιγάλεω στα βόρεια. Δυτικά μέχρι τον Κοκκινόβραχο του Κερατσινίου και ανατολικά μέχρι τον δήμο του Ρέντη και τη λεωφόρο Θηβών.¹¹²

Το πρώτο διάστημα της εγκατάστασης των προσφύγων στον συνοικισμό τους δόθηκαν σκηνές ως προσωρινά καταλύματα. Τα πρώτα σπίτια κατασκευάστηκαν από το ΤΠΠ, με μπαγδατί και λάσπες, σε οικοπέδα μεγέθους 20-25 τ.μ., κατά μήκος ενός ρέματος που ήταν γεμάτο από λυγαριές (σημερινή οδός Μπελογιάννη). Η εικόνα του συνοικισμού θύμιζε επαρχία. Στη συνέχεια, τον πολεοδομικό σχεδιασμό ανέλαβε η ΕΑΠ, σε διαδοχικές φάσεις, όπου υλοποιήθηκε στα επόμενα πέντε χρόνια.¹¹³

¹¹¹ Β. Κουτουζής, «Η ταυτότητα της Παλιάς Κοκκινιάς», στην ιστοσελίδα *PaliaKokkinia.blogspot.com*, 25/02/2009, διαθέσιμο στο <http://paliakokkinia.blogspot.com/2009/02/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

¹¹² Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)» σ. 153

¹¹³ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», σ. 154

Η ανέγερση των προσφυγικών κατοικιών κατέλαβε έκταση 750.000 τ.μ. σε Ιπποδάμειο σύστημα, μέσα στην οποία κατασκευάστηκαν 10.000 δωμάτια σε μονώροφα ή διώροφα οικήματα. Σε αυτά εγκαταστάθηκαν άμεσα 50.000 πρόσφυγες. Η τυπολογία τους ήταν επαναλαμβανόμενη, είτε μονώροφα, είτε διώροφα, είτε πολυκατοικίες (αργότερα) κτισμένα σε περιμετρική διάταξη γύρω από ένα οικοδομικό τετράγωνο, μέσα στον πυρήνα του οποίου δημιουργούνταν κενοί υπαίθριοι χώροι, που προορίζονταν για κοινόχρηστες χρήσεις, κυρίως για πλυσταριό. Οι μακρόστενες διώροφες κατοικίες με κλιμακοστάσια απέξω και γύρω από ένα αίθριο από μέσα είναι πρωτότυπες και δεν συναντώνται αλλού στην πρωτεύουσα. Αυτός ο τύπος προσφυγικής οικίας είναι γνωστός και ως «πλυντήρια».¹¹⁴ Το κάθε οίκημα αποτελούνταν από ένα δωμάτιο, μια μικρή κουζίνα και κοινό χώρο υγιεινής, συνολικά 36 τ.μ. για κάθε οικογένεια, ακόμη κι αν ήταν πολυμελής.¹¹⁵ Παράλληλα, αρκετοί πρόσφυγες απέκτησαν το δικό τους σπίτι μέσω της αυτοστέγασης, είτε με πρόχειρες και ευτελείς κατασκευές, είτε με αγορά προσφυγικών οικοπέδων από το κράτος.

Ιδιαίτερη κατηγορία οικήματος αποτέλεσαν τα «Γερμανικά», ξύλινες παράγκες που κτίστηκαν μετά το 1927 και με τη χορήγηση του δεύτερου διεθνές δανείου στη βόρεια πλευρά του συνοικισμού σε έκταση 80.000 τ.μ., από γερμανική ξυλεία που δόθηκε ως αποζημίωση από το γερμανικό κράτος για τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Μολονότι η γειτονιά αυτή ονομάστηκε «Κρήνη» (από την ομώνυμη πόλη της επαρχίας της Σμύρνης, το σημερινό Τσεσμέ), επικράτησε η ονομασία «Γερμανικά». Οι ξύλινες παράγκες ήταν 8x5μ, όπου η καθεμιά αποτελούσαν δύο μονάδες κατοικίας. Κάθε κατοικία αποτελούνταν από δύο δωμάτια, μια κουζίνα και ένα μικρό αποχωρητήριο.¹¹⁶¹¹⁷

Την περίοδο 1934-35, στο ανατολικό άκρο του οικισμού των Άσπρων Χωμάτων, συγκροτήθηκαν οι προσφυγικές πολυκατοικίες από το Υπουργείο Κοινωνικής Πρόνοιας, που ανέλαβε τη στεγαστική αποκατάσταση των προσφύγων μετά την ΕΑΠ.¹¹⁸ Πρόκειται ουσιαστικά για το τελευταίο δημόσιο έργο της προσφυγικής εγκατάστασης.

¹¹⁴ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)» σ. 158

¹¹⁵ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια: Η ιστορία της προσφυγικής μεγαλούπολης*, Αθήνα 2009, σ.14, στο εξής βλ. Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*

¹¹⁶ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», σ. 156

¹¹⁷ Το ίδιο τοπωνύμιο υπάρχει και στο Περιστέρι, τον Ταύρο κ.α. έχοντας την ίδια προέλευση.

¹¹⁸ Η ΕΑΠ είχε ρυμοτομήσει την περιοχή όμως στη συνέχεια δεν προχώρησε στην οικοδόμησή της.

Οι μέθοδοι και τα υλικά που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των προσφυγικών οικημάτων ήταν ποικίλα. Αρχικά το χώμα χρησιμοποιήθηκε για πάτωμα, το πισσόχαρτο για τις σκεπές και το ξύλο ή το χώμα για τους τοίχους. Στη συνέχεια, το πισσόχαρτο των σκεπών αντικαταστάθηκε από το μπαγδατί και το κόκκινο κεραμίδι γαλλικού τύπου, για την τοιχοδομία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως λίθοι και τούβλα και οπλισμένο σκυρόδεμα (μπετόν αρμέ) και ξύλο για τα πατώματα.¹¹⁹ Η αξία μιας κατοικίας με τρία δωμάτια ανερχόταν περίπου στις 70.000 δραχμές. Οι πρόσφυγες αρχικά πλήρωναν το δέκα τοις εκατό της συνολικής αξίας της κατοικίας τους και στη συνέχεια είχαν την υποχρέωση να το αποπληρώσουν με τόκο 8%. Η συνολική δαπάνη για την οικοδόμηση του συνοικισμού ανήλθε στις 82.279.302 δραχμές, χωρίς να περιλαμβάνονται οι κατασκευές κοινής ωφελείας, όπως νοσοκομείο, σχολεία, οδοποιία, αντιπλημμυρικά έργα, αποχέτευση κ.ά., που περιλαμβάνονταν στο αρχικό σχέδιο.¹²⁰

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον συνοικισμό της Νέας Κοκκινιάς κατάγονταν από διάφορες περιοχές της Μικράς Ασίας, του Πόντου, της Ανατολικής Θράκης, όπως Μαγνησία, Τραπεζούντα, Βιθυνία, Ικόνιο, Σμύρνη, Αδριανούπολη κ.ά. Συχνά αλλά όχι απόλυτα, η οργάνωση σε γειτονιές γινόταν με βάση τον τόπο καταγωγής τους, πρακτική που δημιούργησε να μεν τη νέα προσφυγική τους ταυτότητα, αλλά ταυτόχρονα αποτέλεσε και φορέα μνήμης και κληρονομιάς των «χαμένων» πατρίδων.¹²¹ Οι οδοί του συνοικισμού φέρουν, ακόμη και σήμερα, ονόματα πόλεων της Μικράς Ασίας όπως: Λαοδικεία, Προύσα, Καισάρεια, Μαγνησία, Ιωνία, Βιθυνία, Αττάλεια κ.ά., ή ονόματα προέδρων της ΕΑΠ και του ΤΠΠ (Μοργκεντάου, Επαμεινώνδα).¹²²

Οι γειτονιές της Νέας Κοκκινιάς ήταν οι οικισμοί του κέντρου της (Άγιος Νικόλαος, Οσία Ξένη ή Κιλικιανά και Άγιος Γεώργιος), η Νεάπολη, τα Γερμανικά (Κρήνη), η Χαλκηδόνα, τα Άσπρα χώματα και τα Πευκάκια.¹²³ Κάθε γειτονιά είχε τη δική της ενορία, η οποία είχε δημιουργήσει τη δική της διακριτή κοινότητα και

¹¹⁹ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 15

¹²⁰ Σ. Μίλεσης, «Ο Συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς. Το ξεκίνημα (νυν Δήμος Νίκαιας)», στην ιστοσελίδα [Pireorama.blogspot.com](http://pireorama.blogspot.com), 13/12/2013, διαθέσιμο στο http://pireorama.blogspot.com/2013/12/blog-post_13.html, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

¹²¹ R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής*, ό. π., σελ. 71-76

¹²² Σ. Μίλεσης, «Ο Συνοικισμός της Νέας Κοκκινιάς. Το ξεκίνημα (νυν Δήμος Νίκαιας)», στην ιστοσελίδα [Pireorama.blogspot.com](http://pireorama.blogspot.com), 13/12/2013, διαθέσιμο στο http://pireorama.blogspot.com/2013/12/blog-post_13.html, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

¹²³ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)»σ. 154

ενσωμάτωνε τόσο τη δημόσια, όσο και την πνευματική ζωή της κοινότητας. Η γειτονιά είχε ιδιαίτερη σημασία για τους κατοίκους της, καθόριζε την καθημερινότητα και την κοινωνική τους οργάνωση με έντονο το στοιχείο της κοινωνικότητας, της συνεργασίας και της ανταλλαγής, στοιχείο το οποίο θεωρείται μικρασιατικό και υπήρχε σε όλες σχεδόν τις γειτονίες των προσφυγικών συνοικισμών.

Οι συνθήκες διαβίωσης στον συνοικισμό στην αρχή ήταν δύσκολες. Η φτώχεια, η πείνα, οι αρρώστιες και οι επιδημίες ήταν συνηθισμένο φαινόμενο στις γειτονίες της Κοκκινιάς. Η παντελής απουσία έργων υποδομής, η σκόνη και η λάσπη των δρόμων, η στασιμότητα των λυμάτων, η έλλειψη αποχετευτικού δικτύου, η ανυπαρξία ηλεκτρικού ρεύματος, η ανεπαρκής ύδρευση, τα κοινόχρηστα (στην αρχή) αποχωρητήρια, η στενότητα των οικημάτων και των δημόσιων χώρων διαφοροποίησαν κατά πολύ τη ζωή των προσφύγων, οι οποίοι εγκατέλειψαν ακούσια και βίαια τις πατρίδες τους.¹²⁴ Ωστόσο, το κυριότερο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν ήταν η λειψυδρία, καθώς το απαρχαιωμένο Αδριάνειο υδραγωγείο δεν ήταν πια λειτουργικό και επαρκές για το περίπου ένα εκατομμύριο κατοίκους που είχε η πρωτεύουσα. Οι πρόσφυγες υδρεύονταν είτε μέσω ιδιωτών (νερουλάδες) από τον Πόρο που διένεμαν νερό άτυπα με τα κάρα τους μέσα σε στάμνες, είτε από αυτοσχέδια πηγάδια, τα οποία ήταν ανεπαρκή για τις ανάγκες όλων των προσφύγων, είτε από βρύσες που εξυπηρετούσαν ολόκληρες γειτονίες συγκεκριμένες ώρες τη μέρα.¹²⁵ Και στις τρεις περιπτώσεις το νερό ήταν ακατάλληλο για κατανάλωση και αποτέλεσε την βασικότερη αιτία για τυφοειδή πυρετό και άλλες μολυσματικές ασθένειες. Η υδροδότηση του συνοικισμού ολοκληρώθηκε αρκετά χρόνια αργότερα, το 1936.¹²⁶

Το 1923, στο κέντρο της Νέας Κοκκινιάς, η φιланθρωπική οργάνωση των «Αμερικανίδων Κυριών» (AWHS), ύστερα από πρόσκληση του προέδρου της ΕΑΠ., Ερρίκου Μοργκεντάου, ίδρυσε ένα πολυϊατρείο για την περίθαλψη και τη φροντίδα του πολυπληθέστατου αυτού προσφυγικού συνοικισμού. Αρχικά στεγάστηκε σε ξύλινα παραπήγματα με έντονα προβλήματα στην ύδρευση και την αποχέτευση. Μέσα σε μια δεκαετία το πολυϊατρείο επεκτάθηκε και μετατράπηκε σε νοσοκομείο. Το

¹²⁴ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 15

¹²⁵ Κ. Κατσάπης, «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», σ. 53

¹²⁶ Από το 1925 η αμερικανική εταιρεία ΟΥΛΕΝ είχε αναλάβει την κατασκευή των πρώτων σύγχρονων έργων ύδρευσης στην περιοχή της πρωτεύουσας, που περιλάμβανε την κατασκευή φράγματος και τεχνητής λίμνης στον Μαραθώνα, το οποίο θα έλυσε το πρόβλημα της υδροδότησης της πρωτεύουσας. www.eydap.gr/The Company/Water/HistoricalTrackBack/

«Αμερικανικό νοσοκομείο», όπως το αποκαλούσαν, ήταν στελεχωμένο από πρόσφυγες ιατρούς και παρείχε δωρεάν περίθαλψη και φάρμακα. Το 1937, με τη λήξη της φιλανθρωπικής δραστηριότητας των «Αμερικανίδων Κυριών», το νοσοκομείο περιήλθε στο ελληνικό δημόσιο, λειτουργώντας ως «Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Πειραιώς».¹²⁷¹²⁸

Η εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στον συνοικισμό της Κοκκινιάς αποτέλεσε κίνητρο για την ίδρυση αρκετών βιοτεχνιών και βιομηχανιών. Το 1926 υπήρχαν ήδη οκτώ ταπητουργία, δύο κεραμοποιεία, βιοτεχνίες ζαχαρωτών, στεφάνων κ.α., όπου απασχόλησαν περίπου 3.000 οικογένειες, με την πλειονότητα των εργαζομένων να είναι γυναίκες.¹²⁹

Οι πρόσφυγες της Νέας Κοκκινιάς παράλληλα με την εγκατάσταση στον συνοικισμό και την εύρεση εργασίας προσπάθησαν να επαναφέρουν τα ήθη και τα έθιμα που είχαν στους τόπους τους. Μολονότι διαβιούσαν για αρκετά χρόνια κάτω από άθλιες συνθήκες δεν ξέχασαν ποτέ τη διασκέδαση, τον αθλητισμό και την κοινωνικότητά τους. Μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφεραν να ανασυνταχθούν και να καλυτερεύσουν την ποιότητα της ζωής τους.

Από τους πρώτους κιόλας μήνες μερίμνησαν για την εκπαίδευση των παιδιών τους, η οποία είχε διακοπεί εξαιτίας του ξεριζωμού, και λειτούργησαν σχολεία μέσα στα πλυντήρια και τα αντίσκηνα-ναούς που υπήρχαν στον συνοικισμό. Το 1924 ιδρύθηκε το πρώτο δημοτικό σχολείο στην περιοχή και ονομάστηκε «Πρώτο Δημοτικό Σχολείο Αρρένων».¹³⁰ Οι Κοκκινιώτες, επιπλέον αγαπούσαν πολύ το θέατρο και το 1923 λειτούργησε για πρώτη φορά το θέατρο «Σμύρνη» μέσα σε σκηνή, στην πλατεία του Αγίου Νικολάου.¹³¹

Οι ειδικοί δεσμοί των προσφύγων με την εκκλησία αλλά και τη διατήρηση της μνήμης του τόπου τους διαφαίνεται από την πληθώρα εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων που μετέφεραν από τις γενέθλιες εστίες τους, κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής Καταστροφής, ως αναπόσπαστο κομμάτι της ύπαρξής τους. Η εκκλησία ήταν ένα σταθερό σημείο προσανατολισμού και κατευθυντήρια δύναμη για τους πρόσφυγες και η στέγαση των Αγίων τους ήταν άμεση προτεραιότητά τους.

¹²⁷ Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας, «Ιστορικό», στην ιστοσελίδα *Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας*, διαθέσιμο στο <https://www.nikaia-hosp.gr/19F0768A.el.aspx>, ημερομηνία προσπέλασης 30/11/22

¹²⁸ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 25

¹²⁹ Α. Λάμπρου, Α. Μούργου, Γ. Βεράνης, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», σ. 154

¹³⁰ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 50

¹³¹ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 32

Αρχικά έστησαν αντίσκηνα και στη συνέχεια ξύλινα παραπήγματα για να εναποθέσουν τα εικονίσματα και τα ιερά σκεύη που είχαν μεταφέρει. Ο πρώτος ναός που ιδρύθηκε στη Νέα Κοκκινιά ήταν αυτός του Αγίου Νικολάου. Ακολούθησαν της Οσίας Ξένης, του Αγίου Γεωργίου, οι Άγιοι Απόστολοι κ.α.¹³²

Η ανάγκη επικοινωνίας των προσφύγων που διέμεναν στον συνοικισμό οδήγησε στη δημιουργία σωματείων, συλλόγων και αδελφοτήτων για τη διατήρηση των σχέσεων και της ταυτότητας τους. Ενδεικτικοί είναι ο Μορφωτικός Σύλλογος Γυναικών, η Φοιτητική Ένωση Κοκκινιάς (ΦΕΚ), ο Φιλολογικός Σύλλογος, το αθλητικό Σωματείο Χαλκηδών, η ποδοσφαιρική ομάδα «Άμυνα» κ.α. Επιπλέον δημιουργήθηκαν και σύλλογοι που είχαν σκοπό την υλική και ηθική υποστήριξη των άπορων μελών τους, να φροντίζουν τα συμφέροντα τους απέναντι στην Πολιτεία αλλά και για την επίλυση ζητημάτων της αποκατάστασής τους. Τέτοιοι σύλλογοι υπήρξαν ο Σύλλογος Προσφύγων Παλαιάς και Νέας Κοκκινιάς, Προσφυγικός Σύλλογος Μέγας Αλέξανδρος, Σύλλογος Αλλατσιανών Κοκκινιάς κ.α.¹³³

5.5. Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας

Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας ήταν από τους πρώτους και από τους πιο πολυπληθείς αυτοσχέδιους προσφυγικούς συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν με τη άφιξη των προσφύγων το 1922. Η Δραπετσώνα είναι περιοχή που βρίσκεται στο δυτικό τμήμα του λιμανιού του Πειραιά και σήμερα έχει συνενωθεί με τον Δήμο Κερατσινίου, λαμβάνοντας την ονομασία Δήμος Κερατσινίου-Δραπετσώνας. Η γεωγραφική της θέση, η βιομηχανική της ζώνη, η ύπαρξη ελεύθερου χώρου για την κατασκευή παραπηγμάτων αλλά και η μορφολογία του εδάφους που καθιστούσε την περιοχή μη ορατή ήταν από τους λόγους που επελέγη ως τόπος εγκατάστασης και δημιουργίας προσφυγικού καταυλισμού.¹³⁴

Επρόκειτο αρχικά για μια απομονωμένη και αραιοκατοικημένη συνοικία με αυθαίρετα αυτοσχέδια παραπήγματα που θύμιζε τα βιομηχανικά προάστια των δυτικών ευρωπαϊκών πόλεων του 19ου αιώνα. Η ανάπτυξη της περιοχής σε ζώνη κατοικίας πραγματοποιήθηκε σταδιακά με τη μετατροπή του παράκτιου μετώπου της σε κέντρο βαριάς βιομηχανίας του Πειραιά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα και των αρχών

¹³² Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 103

¹³³ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ. 36, 48, 74

¹³⁴ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 91

του 20^{ου}. Οι μικρές βιοτεχνίες και τα εργαστήρια που ήδη υπήρχαν πλαισιώθηκαν από μεγάλες βιομηχανικές μονάδες με πολυάριθμο και εξειδικευμένο εργατικό προσωπικό. Η ίδρυση του μηχανουργείου-ναυπηγείου Βασιλειάδη το 1861 και της βιομηχανίας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, γνωστό και ως Λιπάσματα Δραπετσώνας, το 1909 στην περιοχή είναι αντιπροσωπευτική αυτού του μετασχηματισμού, εξαιτίας του μεγέθους τους, του όγκου παραγωγής τους και του πολυπληθούς εργατικού τους δυναμικού.¹³⁵ Οι εργάτες των βιομηχανικών μονάδων κατασκεύαζαν αυτοσχέδια τενεκεδένια και ξύλινα παραπήγματα, καταπατώντας τον διαθέσιμο ελεύθερο χώρο δίπλα από τα εργοστάσια, για να στεγαστούν με τις οικογένειές τους, αλλά, και για να αποφύγουν τη χρήση των συγκοινωνιών που ήταν ακριβή και περιορισμένη. Για την καταγωγή των πρώτων κατοίκων της περιοχής δεν υπάρχουν επιβεβαιωμένα στοιχεία αλλά πιθανόν οι περισσότεροι να ήταν εσωτερικοί μετανάστες προερχόμενοι από Πελοπόννησο και διάφορα νησιά με σκοπό την αναζήτηση εργασίας.¹³⁶ Έκτοτε συνεχίστηκαν να κτίζονται βιομηχανικοί οικισμοί τουλάχιστον μέχρι το 1922, όπου πλέον η Δραπετσώνα θεωρούνταν η συνοικία των εργατών.

Παράλληλα με τους απομονωμένους, από την υπόλοιπη πόλη του Πειραιά, εργατικούς συνοικισμούς, δίπλα στο τότε νεκροταφείο του Πειραιά και κοντά στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου, που αποτελούσαν τα όρια της πόλης, δημιουργήθηκε το 1875 σε μία έκταση περίπου 8 στρεμμάτων ο «Συνοικισμός των κοινών γυναικών», ή αλλιώς «Βούρλα» από το Δήμο Πειραιά, σε μια προσπάθεια περιορισμού της πορνείας εκτός πόλεως.¹³⁷ Τα πορνεία και οι τεκέδες της περιοχής καθόρισαν την εξέλιξη του χώρου ως τόπο περιθωριοποίησης προκαλώντας πολλά προβλήματα και αντιδράσεις στους γύρω κατοίκους και μετέπειτα στους πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί.

Η άφιξη και η εγκατάσταση 25.000 προσφύγων το 1922 στην Δραπετσώνα αποτέλεσε ορόσημο στην εξέλιξη του μικρού οικιστικού πυρήνα της σε πολυπληθή αυτοσχέδιο προσφυγικό συνοικισμό. Ωστόσο, οι πρώτοι πρόσφυγες που έφτασαν στην περιοχή καταγράφηκαν το 1914 προερχόμενοι από τη Θράκη, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε σκηνές μεταξύ των Βούρλων και του ναού του Αγίου Διονυσίου.

¹³⁵ Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Δραπετσώνα», στο Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018, σ. 172 βλ. στο εξής Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Δραπετσώνα»

¹³⁶ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 41

¹³⁷ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 42

Οι προσφυγικές εγκαταστάσεις που δημιουργήθηκαν στην περιοχή της Δραπετσώνας διέφεραν κατά πολύ από τους συνοικισμούς που συγκροτήθηκαν μετέπειτα στις υπόλοιπες προσφυγικές περιοχές, καθώς για τη δημιουργία τους δεν υπήρξε οργανωμένη κρατική παρέμβαση αλλά αποτέλεσε «αναγκαστική» επιλογή των ίδιων των προσφύγων, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί μια αυτοσχέδια παραγκούπολη.¹³⁸ Το πρώτο διάστημα οι προσφυγικοί καταυλισμοί καταλάμβαναν την παράκτια περιοχή της Ηετιώνειας ακτής, χωρίς να επεκτείνονται περαιτέρω προς την ενδοχώρα της Δραπετσώνας.¹³⁹ Χιλιάδες πρόσφυγες από τον Πόντο και τη Μικρά Ασία εγκαταστάθηκαν σε αυτοσχέδια μονόχωρα δωμάτια, τα οποία στη συνέχεια αποτέλεσαν τις μόνιμες κατοικίες τους για αρκετά χρόνια, με βασικές ελλείψεις στοιχειωδών υποδομών, όπως κοινόχρηστα αποχωρητήρια, απουσία δικτύου ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτροφωτισμού.

Οι αυτοσχέδιοι οικισμοί στην πλειονότητά τους είχαν ανεγερθεί σε επιταγμένα οικοπέδα, τα οποία απαλλοτριώθηκαν σταδιακά με υπουργική απόφαση «λόγω δημοσίας ανάγκης» από τον Σεπτέμβριο του 1926 και ύστερα βασιζόμενη στο νομοθετικό διάταγμα του 1923 *«Περί παραχωρήσεως δημοσίων κτημάτων και αναγκαστικής απαλλοτριώσεως ιδιωτικών τοιούτων προς αστικήν εγκατάστασιν των προσφύγων»*. Το συγκεκριμένο διάταγμα έδωσε τη δυνατότητα στο ΤΠΠ να κατασκευάσει τους προσφυγικούς συνοικισμούς. Στη Δραπετσώνα, μέχρι το Μάιο του 1924, το ΤΠΠ κατασκεύασε 320 οικίσκους για τους οποίους δεν υπάρχουν περαιτέρω στοιχεία για το που ακριβώς κτίστηκαν και πόσους πρόσφυγες φιλοξένησαν. Τα παραπήγματα των οικισμών της Δραπετσώνας «αναγνωρίστηκαν» επίσημα από το κράτος αφού ολοκληρώθηκε η διαδικασία απαλλοτρίωσης των οικοπέδων όπου είχαν χτιστεί, και ο συνοικισμός αυτός ονομάστηκε «Κρατικός Αστικός Συνοικισμός» (ΚΑΣΠ). Σε κάθε παράπηγμα αντιστοιχούσε ένας αριθμός, ο οποίος αποτελούσε και τη διεύθυνση της οικίας, καθώς οι αυτοσχέδιοι χωμάτινοι δρόμοι δεν έφεραν ονόματα. Τα οικήματα του συνοικισμού είχαν αρκετές ομοιότητες ως προς τον τρόπο και τα υλικά κατασκευής τους – ξύλινα και τενεκεδένια παραπήγματα με πατημένο χώμα για πάτωμα- και ως προς τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν.¹⁴⁰

Με την απαλλοτρίωση των οικοπέδων η κυριότητα τους πέρασε στο ελληνικό δημόσιο. Παρόλα αυτά, εκείνη την περίοδο ήταν οικονομικά αδύνατον να

¹³⁸ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 79

¹³⁹ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 95

¹⁴⁰ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 78-82

χρηματοδοτήσει τη δημιουργία οργανωμένου προσφυγικού συνοικισμού, κι επομένως το ελληνικό κράτος ανεχόταν την αυτοστέγαση των προσφύγων σε παράγκες. Οι αυθαίρετες παράγκες δεν είχαν τίτλο ιδιοκτησίας και αυτό ήταν ένα θέμα που απασχόλησε έντονα τον προσφυγικό πληθυσμό της Δραπετσώνας. Η παρατεταμένη παραμονή σε αυτές, και παράλληλα η κρατική δέσμευση για αποκατάσταση καλλιέργησε την πεποίθηση ότι η υλική υπόσταση της παράγκας και όχι η ιδιότητα του πρόσφυγα θα αποτελούσε προϋπόθεση αποκατάστασης. Ωστόσο, το πρόγραμμα της στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων της περιοχής συντελέστηκε, αρκετά χρόνια αργότερα, τη δεκαετία του 1960 και αρχές του '70, με έντονες διαμαρτυρίες των κατοίκων που δεν ήθελαν το γκρέμισμα των προσφυγικών παραπηγμάτων, με την κατασκευή εργατικών πολυκατοικιών.¹⁴¹

Τα κυριότερα από προβλήματα που αντιμετώπιζε ο συνοικισμός της Δραπετσώνας για αρκετά χρόνια ήταν η απουσία δημόσιων υποδομών όπως ύδρευση, αποχέτευση, ηλεκτροδότηση, διάνοιξη δρόμων κ.α. και οι τραγικές συνθήκες στέγασης. Τα σπίτια διέθεταν μόνο δημόσια αποχωρητήρια και η δυσσομία που αναδύοταν παντού ήταν αφόρητη. Παράλληλα, δεν υπήρχαν δημόσιες υπηρεσίες και παροχές όπως καθαριότητα, συγκοινωνία, ταχυδρομείο, υγεία και εκπαίδευση. Η εξαρχής ίδρυση συλλόγων και σωματείων ήταν αποτέλεσμα οργανωμένης προσπάθειας των κατοίκων να εκφράσουν τα αιτήματά τους προς την κρατική διοίκηση. Καθότι ένιωθαν πως ήταν απομονωμένοι από την κρατική πρόνοια, οι πρόσφυγες αποφάσισαν να διαχειριστούν και να επιλύσουν οι ίδιοι τα προβλήματα τους. Μετέπειτα ο Δήμος του Πειραιά ίδρυσε το Δημοτικό Γραφείο για να ελέγχει τα προβλήματα των τοπικών συνοικισμών του, εξυπηρετώντας τους κατοίκους της περιοχής. Κάποιες από τις αρμοδιότητες του ήταν η εποπτεία της περιοχής, ο φωτισμός, η καθαριότητα, αλλά και η υδροδότηση της συνοικίας. Παρόλα αυτά, σύμφωνα με δημοσιεύματα της εποχής, τα συνεργεία καθαρισμού του Δήμου αδυνατούσαν να εξυπηρετήσουν ολόκληρο τον συνοικισμό, εξαιτίας της έλλειψης προσωπικού, ιδιαίτερα στις σιταποθήκες του λιμανιού, με αποτέλεσμα να συσσωρευθούν μεγάλοι όγκοι απορριμμάτων δημιουργώντας εστίες μόλυνσεων. Χαρακτηριστική ήταν πάντως η αντίθεση των λασπωμένων δρόμων με την τάξη και την καθαριότητα των μικρών αυτών παραπηγμάτων. Το θέμα της παροχής νερού αντιμετωπίστηκε σε διαδοχικές φάσεις με τη διάνοιξη πηγαδιών από τις δημοτικές αρχές και από το Υπουργείο

¹⁴¹Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Δραπετσώνα», σ. 179

Περιθάλπυεως. Ωστόσο, το νερό αυτό δεν ήταν πόσιμο και οι κάτοικοι προμηθεύονταν νερό από νερουλάδες του Πόρου, όπως και στην Κοκκινιά. Δύο δεκαετίες αργότερα τοποθετήθηκαν στον συνοικισμό κοινόχρηστες βρύσες, αλλά για συγκεκριμένες ώρες μέσα στη μέρα.¹⁴²

Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, ο προσφυγικός πληθυσμός της Δραπετσώνας ήταν μεγαλύτερος από τους υπόλοιπους συνοικισμούς του Πειραιά. Το σύνολο των κατοίκων της αριθμούσε 36.485 πολίτες, εκ των οποίων οι 25.643 ήταν πρόσφυγες της Μικρασιατικής Καταστροφής. Ο συνοικισμός της Δραπετσώνας αποτελούσε διοικητική περιφέρεια του Δήμου Πειραιά, όπως άλλωστε και οι προσφυγικοί συνοικισμοί που βρίσκονταν στη γύρω περιοχή, αλλά αδυνατούσε να προσφέρει οικονομική αρωγή, ιδίως τα πρώτα χρόνια της προσφυγικής ροής.¹⁴³ Η ανεξαρτητοποίηση της Δραπετσώνας άργησε να γίνει, σε σχέση με τους υπόλοιπους προσφυγικούς συνοικισμούς του Πειραιά που ανεξαρτητοποιήθηκαν τη δεκαετία του 1930, καθώς ο Δήμος Πειραιά θα έχανε πολλά ετήσια έσοδα από τη βιομηχανική της ζώνη, καθώς και ψηφοφόρους. Τελικά, αποσπάστηκε από τον Δήμο του Πειραιά το 1950 και έγινε αυτόνομος δήμος το 1951.¹⁴⁴

Εντός του συνοικισμού της Δραπετσώνας περιλαμβάνονταν οι εξής οικισμοί: ο ομώνυμος οικισμός της Δραπετσώνας, η Καλοκαιρινού (παλιός οικισμός που εγκαταστάθηκαν νησιώτες στις αρχές του 20^{ου} αι), τα Βούρλα, τα Λιπάσματα (εργατικός οικισμός των αρχών του 20^{ου} αιώνα), η Πυριτιδαποθήκη, οι περιοχές γύρω από το νεκροταφείο της Αναστάσεως και τα Σφαγεία, οι οποίοι, παρά την πληθυσμιακή τους πυκνότητα, δεν υπερέβαιναν συνολικά τα 2 τ. χλμ.¹⁴⁵

Ο ομώνυμος οικισμός της Δραπετσώνας, ο οποίος ήταν και ο πολυπληθέστερος μετά το 1922, περιελάμβανε γειτονίες, όπως η Κρεμμυδαρού, το Καστράκι και ο Άγιος Φανούριος. Η γειτονιά της Κρεμμυδαρού ήταν από τις μεγαλύτερες στον συνοικισμό. Σύμφωνα με τη ρυμοτομία της περιοχής, το 1931 υπήρχε παντελής έλλειψη σχεδιασμού, με αναρίθμητα αυτοσχέδια παραπήγματα αποτελούμενα από χωμάτινο δάπεδο και στέγη από πισσόχαρτο, στα οποία φιλοξενούνταν μέχρι και 10 άτομα. Οι χωμάτινοι βρόμικοι δρόμοι με τα λιμνάζοντα νερά και η δυσσομία από τα δημόσια αποχωρητήρια αποτελούσαν κοινό τόπο για τον οικισμό. Στο Καστράκι, εντός του

¹⁴² Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 142-147

¹⁴³ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 87

¹⁴⁴ Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Δραπετσώνα», σ. 178

¹⁴⁵ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 88

αρχαιολογικού χώρου, το 1928, διέμεναν σε αυτοσχέδιες σκηνές 700 οικογένειες για πάνω από 6 χρόνια.

Τα Βούρλα αποτελούσαν τον «Συνοικισμό των κοινών γυναικών», όπως αναφέρθηκε παραπάνω, όπου έδρευαν τα πορνεία και τα κακόφημα καφέ. Ο Δήμος Πειραιά αποδεχόταν την άσκηση της πορνείας, σε μια προσπάθεια οριοθέτησής της εντός του χώρου των Βούρλων. Δίπλα σε αυτά στήθηκαν αρχικά σκηνές και αργότερα ανεγέρθηκαν αυτοσχέδιες παράγκες, όπου στέγασαν τους πρώτους πρόσφυγες του 1914. Αργότερα, με την άφιξη του προσφυγικού ρεύματος του 1922 εγκαταστάθηκαν αρκετοί πρόσφυγες στην περιοχή εξαιτίας της γεινιάσης με το λιμάνι, της προϋπάρχουσας αυθαίρετης δόμησης και το λοιμοκαθακτήριο του Αγίου Γεωργίου. Στη δεκαετία του '30 ανεγέρθηκαν στην περιοχή και οι πρώτες τριώροφες πολυκατοικίες, στις οποίες εφαρμόστηκε το μοντέρνο κίνημα σε κατά στοίχους διάταξη και σε παράλληλες σειρές.

Ο οικισμός της Πυριτιδαποθήκης βρισκόταν λίγο πριν το νεκροταφείο της Αναπαύσεως και πήρε το όνομά της από την πυριτιδαποθήκη που υπήρχε στη γειτονιά, όπου και φύλασσε εύφλεκτο στρατιωτικό υλικό. Περικλειόταν από συρματοπλέγματα, έχοντας στρατιωτική φρουρά και προειδοποιητικές σημάνσεις επικινδυνότητας. Δίπλα της υπήρχαν προσφυγικά καταλύματα, χωρίς να τηρούνται τα απαραίτητα μέτρα ασφαλείας. Σε αυτόν τον οικισμό κατοικούσαν πολλοί Πόντιοι, οι οποίοι ανέπτυξαν στενές μεταξύ τους σχέσεις από την άφιξή τους. Έφτιαξαν σε αυτοσχέδιο παράπηγμα την εκκλησία της Αναλήψεως και ίδρυσαν από το 1923 διάφορους συλλόγους αλληλεγγύης, όπως το «*Σωματείο Φιλοπτώχου Αδελφότητος Ποντίων*», «*Ένωση Ποντίων*» κ.α., με σκοπό την βοήθεια όλων των προσφύγων, καθώς επίσης διατελούσαν και χρέη Δημοτικών Αρχών.

Ο οικισμός του Νεκροταφείου Αναστάσεως βρισκόταν κοντά σε αυτόν της Πυριτιδαποθήκης, αποτελούμενος από 500 δωμάτια ξύλινης κατασκευής, με πληθυσμό πάνω από 2.000 κατοίκους. Οι κάτοικοι συνεχώς αιτούνταν τη βελτίωση των συνθηκών της διαβίωσής τους, καθώς και τη συντήρηση των σπιτιών τους από τους αρμόδιους φορείς, χωρίς όμως κάποιο αποτέλεσμα. Ο ολοένα αυξανόμενος πληθυσμός και η έλλειψη διαθέσιμου χώρου στέγασης ανάγκασαν τους πρόσφυγες να διαιρέσουν τον ισόγειο χώρο, να δημιουργήσουν χώρους υπογείως, τους οποίους τους χρησιμοποίησαν για κουζίνα, τραπεζαρία, ακόμη και για χώρους μελέτης των παιδιών τους.

Η πιο μικρή γειτονιά της Δραπετσώνας ήταν αυτή των Σφαγείων και βρισκόταν περιμετρικά από το εργοστάσιο Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων και άλλων

βιομηχανικών μονάδων. Εκεί εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες σε αυτοσχέδια αλλά και κάποια κρατικά παραπήγματα. Αν και βρισκόταν ανάμεσα σε εργοστάσια, στη δυσσομία του βυρσοδεψείου της περιοχής, σε σκόνες και καπνούς, ο οικισμός αυτός διέφερε από τους υπολοίπους. Τα παραπήγματα διέθεταν μικρές αυλές και πιο φαρδιά σοκάκια, κάνοντας τον χώρο να φαίνεται πιο περιποιημένος. Οι ξύλινες παράγκες γκρεμίστηκαν τη δεκαετία του 1970.¹⁴⁶

Οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στη Δραπετσώνα, εκτός από τα υπάρχοντά τους έφεραν μαζί τους και τον πολιτισμό τους, τα μικρασιάτικα, ποντιακά και ανατολίτικα ακούσματά τους. Η συνύπαρξη ανθρώπων με διαφορετική πολιτισμική, πολιτική και κοινωνική προέλευση και τρόπο ζωής, και με κοινά στοιχεία τη θρησκεία και τις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης καλλιέργησε ένα νέο είδος μουσικής στους κόλπους της Δραπετσώνας, το λαϊκό αστικό τραγούδι, μια μίξη μικρασιάτικης και ρεμπέτικης μουσικής. Η μουσική αυτή, ως μέσο έκφρασης και προβολής των προβλημάτων της καθημερινότητας αλλά και του ξεριζωμού, έγινε πολύ δημοφιλής και καθόρισε τη διαμόρφωση της λαϊκής πολιτισμικής μας κληρονομιά.

5.6. Ο συνοικισμός του Κερατσινίου

Το Κερατσίνι είναι δημοτική ενότητα του Δήμου Κερατσινίου - Δραπετσώνας και αποτελεί τμήμα της περιφερειακής ενότητας Πειραιά. Την περίοδο του μεσοπολέμου ανήκε διοικητικά στον Δήμο Πειραιά και περιλάμβανε τους συνοικισμούς των Ταμπουρίων, της Ανάστασης, της Ευγένειας, της Ανάληψης και της Αμφιάλης. Ανεξαρτητοποιήθηκε το 1934 ως Δήμος Ταμπουρίων. Στη συνέχεια μετονομάστηκε σε Δήμο Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου, την περίοδο 1936-1947 σε Δήμο Αμφιάλης και από το 1947 μέχρι και σήμερα ως Δήμος Κερατσινίου.

Πριν την έλευση των προσφύγων του '22 ήταν μια αραιοκατοικημένη περιοχή, όπου είχαν εγκατασταθεί εσωτερικοί μετανάστες από τη Πελοπόννησο και την Κρήτη αναζητώντας εργασία στα κοντινά εργοστάσια. Ο πρώτος οργανωμένος οικισμός δημιουργήθηκε στην αυγή του 20^{ου} αιώνα από τους εργαζόμενους στο γειτονικό, το οποίο τροφοδοτούσε τον Πειραιά με υλικά δόμησης. Σταδιακά και κυρίως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή οικογένειες προσφύγων από την Τραπεζούντα και τη

¹⁴⁶ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 137-141

Ματσούκα του Πόντου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή.¹⁴⁷ Ο οικισμός αυτός αρχικά ονομάστηκε Χωριουδάκι, στην πορεία, όμως, των χρόνων καθώς επεκτάθηκε μετονομάστηκε σε Χαραυγή, ονομασία που διατηρεί ακόμη και σήμερα. Το 1915 εγκαταστάθηκαν στην περιοχή γύρω από το νεκροταφείο της Ανάστασης Αρμένιοι πρόσφυγες, όπου οι περισσότεροι απασχολήθηκαν στην τσιμεντοβιομηχανία της ΑΓΕΤ ή ίδρυσαν δικές τους επιχειρήσεις, κυρίως κλωστοϋφαντουργίες και ταπητουργεία.¹⁴⁸

Με τη μαζική προσέλευση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής, το Κερατσίνι διαμορφώθηκε αρχικά σε έναν χώρο όπου δημιουργήθηκαν πρόχειροι και αυτοσχέδιοι οικισμοί προσφύγων από τη Μικρά Ασία και τον Πόντο στο νότιο τμήμα της περιοχής. Η οικιστική ανάπτυξη επεκτάθηκε προς τα βόρεια και από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960 πραγματοποιήθηκαν αρκετά προγράμματα οργανωμένης στεγαστικής αποκατάστασης.¹⁴⁹

Στον συνοικισμό των Ταμπουριών εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες που κατάγονταν κυρίως από τη Σμύρνη και την Κωνσταντινούπολη. Στην περιοχή οικοδομήθηκαν τα περισσότερα κρατικά παραπήγματα (2.050) και μονώροφα οικήματα (200). Μετά το Β΄ ΠΠ το Υπουργείο Πρόνοιας ανέλαβε την κατασκευή τριών συγκροτημάτων πολυκατοικιών ενδιάμεσα των οδών Αγίου Παντελεήμονος, Θεμιστοκλέους και Δεληγιάνη. Νότια της οδού Σαλαμίνας υπήρχε πληθώρα διάφορων τύπων κτισμάτων, καθώς και κάποια αυθαίρετα που κάλυπταν τους κενούς χώρους ανάμεσα στις οργανωμένες περιοχές.

Βορειοδυτικά του νεκροταφείου Αναστάσεως και της Δραπετσώνας, σε μία αδόμητη κρατικής ιδιοκτησίας περιοχή παραχωρήθηκαν περίπου 500 οικοπέδα και εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες από τη Καππαδοκία και τη Χηλή, και ιδιαίτερα από την Καισάρεια, στην αρχή σε παραπήγματα και στη συνέχεια σε μονιμότερες εγκαταστάσεις, στις οποίες χτίστηκαν 500 ιδιόκτητες μονοκατοικίες. Σταδιακά ανεγέρθηκαν και άλλες 500 κρατικές μονώροφες οικίες. Το 1935 η ΕΑΠ κατασκεύασε είκοσι διώροφες πολυκατοικίες στον συνοικισμό, ο οποίος ονομάστηκε Ευγένεια.

¹⁴⁷ Ε. Κυραμαργιού, «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Κερατσίνι», στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-keratsini-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 2/12/2022

¹⁴⁸ Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα –μητρώο προσφυγικών οικισμών στο Κερατσίνι» στο *Προσφυγικές γειτονίες του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης*, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018, σ. 166 στο εξής βλ. Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα –μητρώο προσφυγικών οικισμών στο Κερατσίνι»

¹⁴⁹ Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα –μητρώο προσφυγικών οικισμών στο Κερατσίνι», σ. 166

Στο βορειοδυτικό τμήμα του Κερατσινίου βρίσκεται ο οικισμός της Αμφιάλης, ο οποίος δημιουργήθηκε από σποραδικές αυθαίρετες εγκαταστάσεις προσφύγων. Η συστηματική του κατοίκηση άρχισε μετά το 1937, με έντονο το στοιχείο της αυθαίρετης δόμησης. Τα πρώτα κρατικά προσφυγικά οικήματα χτίστηκαν την περίοδο 1936-1939, στεγάζοντας πρόσφυγες από τα μικρασιατικά παράλια, την Κωνσταντινούπολη και τον Πόντο. Τα σπίτια αυτά αποδόθηκαν επίσημα μετά τη λήξη του Β΄ΠΠ, έπειτα από κλήρωση και οι ιδιοκτήτες τους είχαν την υποχρέωση να το ξεχρεώσουν (500-7.000 μεταπολεμικές δραχ.). Αρκετοί από τους πρόσφυγες που δεν κληρώθηκαν εγκαταστάθηκαν παράνομα στα ακλήρωτα σπίτια. Τα επόμενα χρόνια, χτίστηκαν ιδιόκτητα τριακόσιες μονώροφες κατοικίες σε οικόπεδα που απαλλοτριώθηκαν. Στο νότιο κομμάτι της Αμφιάλης δημιουργήθηκε η Νέα Οδησός, συνοικισμός όπου εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες προερχόμενοι από την Σοβιετική Ένωση.¹⁵⁰

Οι συνοικισμοί της Ανάστασης και της Ανάλυσης οικοδομήθηκαν στα σύνορα του μετέπειτα Δήμου Δραπετσώνας, στα πλάγια του νεκροταφείου της Αναστάσεως. Στα τέλη του 1920 ξεκίνησε στην Ανάσταση η υλοποίηση της κρατικής στεγαστικής αποκατάστασης των προσφύγων. Αρχικά κατασκευάστηκαν 250 ξύλινα κρατικά παραπήγματα και στη συνέχεια 25 κρατικές τετρακατοικίες. Εκεί εγκαταστάθηκαν πρόσφυγες προερχόμενοι από το Γερτουμάζ της Αργυρούπολης, την Ανακού, τη Χωλομάνα της Τραπεζούντας και το Φλοϊτά. Στην Ανάλυση ανεγέρθηκαν 175 κρατικές ξύλινες παράγκες, 25 κρατικά συγκροτήματα τετρακατοικιών και περίπου 300 ιδιόκτητα οικήματα. Μετέπειτα, κατασκευάστηκαν περίπου 300 πλινθόκτιστα οικήματα σε απαλλοτριωμένα οικόπεδα στα οποία μετοίκησαν Πόντιοι πρόσφυγες. Το 1951 η Ανάλυση αποσπάστηκε από τον Δήμο Δραπετσώνας.

Οι συνοικίες του Κερατσινίου αν και υπάγονταν διοικητικά στην πόλη του Πειραιά, στερούνταν μέριμνας σε πολλά από τα ζητήματα που απασχολούσαν τον προσφυγικό κόσμο. Οι πρόσφυγες ιδρύοντας σωματεία, συλλόγους και ενώσεις κατόρθωσαν να παράσχουν αλληλεγγύη και βοήθεια στους συνανθρώπους τους επιλύοντας τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν και παράλληλα να διεκδικήσουν οργανωμένα καλύτερες συνθήκες διαβίωσης και παροχές.¹⁵¹ Μέσω αυτών των

¹⁵⁰Ε. Κυραμαργιού, «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Κερατσίνι», στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-keratsini-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 2/12/2022

¹⁵¹Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα –μητρώο προσφυγικών οικισμών στο Κερατσίνι», σ. 167

οργανώσεων κατασκευάστηκαν στις αρχές της δεκαετίας του '30 οι πρώτες προσφυγικές κατοικίες στις περιοχές της Ανάστασης και της Ανάληψης της Δραπετσώνας, στεγάζοντας πάνω από 200 οικογένειες. Επίσης υπήρξαν αλληπάλληλες κινητοποιήσεις για να απομακρυνθούν τα πορνεία και η Πυριτιδαποθήκη από την περιοχή τους. Λόγω των αυξημένων αναγκών, της συνεχόμενης αύξησης του πληθυσμού αλλά και της πίεσης που ασκούσαν από τα σωματεία των προσφύγων, η πολιτεία πραγματοποίησε διάφορα έργα υποδομών που θα έκαναν τις συνθήκες διαβίωσης των κατοίκων πιο ανθρώπινες. Σε αυτό το πλαίσιο, το 1929 ξεκίνησε στο Κερατσίνι η λειτουργία του εργοστασίου ηλεκτροφωτισμού και η τοποθέτηση τηλεφωνικού δικτύου. Επιπλέον, από τα πρώτα μελήματα των προσφυγικών συλλόγων ήταν η δημιουργία ναών, ώστε να στεγάσουν την πίστη τους, όπως η κατασκευή παραπήγματος το 1926, εξαιτίας οικονομικής αδυναμίας, στη μνήμη του Αγίου Παντελεήμονα και η θεμελίωση του ναού του Αγίου Ευθυμίου από πρόσφυγες προερχόμενους από τη Χηλή της Μικράς Ασίας το 1933.

Οι κάτοικοι του Κερατσινίου εργαζόνταν κυρίως στα βιομηχανικά εργοστάσια του Κερατσινίου και της Δραπετσώνας, και ιδιαίτερα στους κλάδους της αλευροβιομηχανίας, της σιδηροβιομηχανίας, της κλωστοϋφαντουργίας, της υαλουργίας, της οινοπνευματοποιίας και της σαπωνοποιίας. Καταφέροντας να ξεπεράσουν τα εμπόδια και τις δυσκολίες εκείνων των καιρών ίδρυσαν τα πρώτα εργατικά σωματεία και μέσω απεργιών προσπάθησαν να δώσουν λύσεις στα εργασιακά τους προβλήματα. Στα τέλη της δεκαετίας του '30 το Κερατσίνι μαζί με τη Δραπετσώνα σταδιακά μετασχηματίστηκαν από περιθωριοποιημένες προσφυγουπόλεις σε εργατικές γειτονιές της πόλης του Πειραιά που πρωτοστατούσαν στις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις και πολιτικές ζυμώσεις της εποχής. Κατά την περίοδο της Κατοχής μεγάλο μέρος των κατοίκων εντάχθηκαν στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο και οι δύο συνδικαλισμοί αναδείχθηκαν σε σύμβολα ελεύθερων συνδικαίων.¹⁵²

5.7. Ο συνδικαλισμός του Κορυδαλλού

Στην περιοχή του σημερινού Κορυδαλλού, ο οποίος αποτελούσε προάστιο του Πειραιά, υπήρξε προσφυγική εγκατάσταση αγνώστου μεγέθους. Τον 19ο αιώνα η περιοχή αποτελούσε το τσιφλίκι της οικογένειας Κουτσικάρη, όνομα το οποίο πήρε η

¹⁵² Ε. Κυραμαργιού, «Καρτέλα –μητρώο προσφυγικών οικισμών στο Κερατσίνι», σ. 169

περιοχή και διατηρήθηκε στην τοπική μνήμη μέχρι και το 1950. Από τους διαδόχους των Κουτσικάρηδων η περιοχή πήρε και το όνομα Παχύ.

Πριν την έλευση των προσφύγων ήταν μια αραιοκατοικημένη περιοχή που το σύνολο των κατοίκων της δεν ξεπερνούσε τους 78, σύμφωνα με την απογραφή του 1920. Το 1922 εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της πλατείας Μέμου Μικρασιάτες πρόσφυγες σε πρόχειρα και προσωρινά καταλύματα.¹⁵³ Το 1923 η περιοχή ονομάστηκε ξανά το Κορυδαλλός, όνομα που κατείχε στην αρχαιότητα, και άρχισε να χωρίζεται σε μικρότερες οικοπεδικές εκτάσεις. Το 1928 ο πληθυσμός αυξήθηκε στους 2.429 κατοίκους. Από το 1928 έως τον Β΄ΠΠ ο πληθυσμός του οικισμού σχεδόν τετραπλασιάστηκε και το 1940 κατοικείται από 9.690 κάτοικους. Το 1931, η περιοχή αποσπάστηκε από την Αθήνα και καθίστατο οικισμός του Πειραιά, ενώ το 1934 αναγνωρίστηκε ως κοινότητα του δήμου Πειραιά.

Το διάστημα 1934-1935, σε περιοχές της Νέας Κοκκινιάς (μετέπειτα Νίκαιας) που ανήκαν τότε στον Κορυδαλλό ανεγέρθηκαν εννιά προσφυγικές πολυκατοικίες με 216 διαμερίσματα από το Υπουργείο Πρόνοιας, οι οποίες διέφεραν των «πρόχειρων» λύσεων που χαρακτήριζε τους πρώτους προσφυγικούς συνοικισμούς. Ήταν κατασκευασμένες σε σχήμα Π κατά στοίχους με τρεις πλατείες στο εσωτερικό τους, για βέλτιστο ηλιασμό και αερισμό και ακολουθώντας τις τάσεις της μοντέρνας αρχιτεκτονικής.¹⁵⁴ Οι μισοί πρόσφυγες που διέμεναν εκεί προέρχονταν από τη Σμύρνη και την Κων/πολη, ενώ αρκετοί ήταν από τη Νικομήδεια, την Καισάρεια, την Τραπεζούντα κ.α.. Επίσης, ενδέχεται πρόσφυγες των νοτιότερων συνοικισμών να μεταφέρθηκαν στους λόφους του Κορυδαλλού χτίζοντας εκεί μικρά ιδιόκτητα οικοπέδα. Παρόλα αυτά η προσφυγική μετανάστευση στον Κορυδαλλό δεν ήταν ιδιαίτερα αντιληπτή. Δεν υπήρχαν βιομηχανικές μονάδες, παρά ελάχιστα εργοστάσια και επομένως η προσφυγική μετανάστευση δεν ακολούθησε την ίδια πορεία των άλλων πειραιϊκών προσφυγικών συνοικισμών, που είχαν ταυτιστεί με τη βιομηχανική ανάπτυξη.¹⁵⁵

¹⁵³ Δήμος Κορυδαλλού, «Η ιστορία της πόλης», στην ιστοσελίδα *Η πόλη του Κορυδαλλού*, διαθέσιμο στο <http://www.korydallosportal.gr/history/>, ημερομηνία προσπέλασης 3/12/2022

¹⁵⁴ Ι. Βασιλείου, *Η λαϊκή κατοικία: κοινωνικές τεχνικές και οικονομικές απόψεις - η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα 1944, σ 82

¹⁵⁵ Α. Λάμπρου., Α. Μούργου, «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στον Κορυδαλλό», στο *Προσφυγικές γειτονίες του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης*, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018, σ.183-184

5.8. Ο συνοικισμός του Περάματος

Η πόλη του Περάματος βρίσκεται στο δυτικό άκρο της περιφέρειας του Πειραιά και το όνομα της οφείλεται στη γεωγραφική της θέση, καθώς αποτελεί σημείο μετάβασης προς το κοντινό νησί της Σαλαμίνας. Άρχισε να διαμορφώνεται ως οικισμός με τον ερχομό Μικρασιατών προσφύγων από την Κωνσταντινούπολη και το Ικόνιο της Μικράς Ασίας. Η πλειοψηφία των προσφύγων εγκαταστάθηκε σε πρόχειρα και αυτοσχέδια παραπήγματα, καθώς δεν υπήρξε κρατική μέριμνα.¹⁵⁶ Η περιοχή του Περάματος στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20ού αιώνα ήταν πευκόφυτη, σχεδόν ακατοίκητη και θεωρούνταν εξοχικός προορισμός και τόπος αναψυχής για τους κατοίκους της πρωτεύουσας με τη γραφική ακτή της και τις λιγοστές ψαροταβέρνες.¹⁵⁷ Το 1926 εγκαταστάθηκαν σε σκηνές προσωρινά διακόσιες οικογένειες προσφύγων από το Φανάρι της επαρχίας Δέλκων στο δυτικό άκρο του Περάματος και στη συνέχεια μετεγκαταστάθηκαν σε προκατασκευασμένες «γερμανικές» παράγκες, που αποτελούσαν μέρος από τη γερμανική αποζημίωση για τον Α΄ΠΠ. Ο συνοικισμός αυτός πήρε το όνομα «Αλιευτικός Συνοικισμός Προσφύγων Περάματος Επαρχίας Δερκών», του οποίου οι κάτοικοι ασχολούνταν κυρίως με την αλιεία. Επίσης, το 1927 οι Φαναριώτες πρόσφυγες ίδρυσαν τον ποδοσφαιρικό σύλλογο «Αθλητική Ένωση Περάματος», του οποίου οι αθλητές ήταν παιδιά προσφύγων και συνεχίζει να υφίσταται ακόμη και σήμερα. Σταδιακά, εγκαταστάθηκαν στον οικισμό και άλλες οικογένειες προσφύγων της Μικράς Ασίας και του Πόντου. Παράλληλα, το 1926, αποφασίστηκε η μεταφορά των ταρσανάδων και των μικρών ξύλινων καρνάγιων από τη ναυπηγοεπισκευαστική ζώνη του Αγίου Διονυσίου στον Πειραιά στο παραλιακό μέτωπο του Περάματος, ανατολικά των σκηνών των προσφύγων, εξαιτίας της διαπλάτυνσης του κεντρικού λιμένα. Εκεί κοντά δημιουργήθηκε συνοικισμός που στέγαζε τις οικογένειες των ναυπηγών, των εργατών και όλων αυτών που σχετίζονταν με τα ναυπηγεία, από τους οποίους οι περισσότεροι προέρχονταν από τα Δωδεκάνησα

¹⁵⁶ Ε. Κυραμαργιού, «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Πέραμα», στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαθέσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-perama-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

¹⁵⁷ Σ. Μίλεσης, «Κάποτε στο μαγευτικό Πέραμα», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 15/12/2015, διαθέσιμο στο http://pireorama.blogspot.com/2015/12/blog-post_15.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

και τη Μικρά Ασία.¹⁵⁸ Στη διάρκεια της δεκαετίας του '30 το Πέραμα άρχισε να συγκεντρώνει αρκετά από τα εργοστάσια και τις βιοτεχνικές μονάδες του Πειραιά που ολοένα και μετακινούνταν προς τα δυτικά λόγω της ανάπτυξης της πόλης. Παρόλα αυτά το Πέραμα, παρά τη σταδιακή βιομηχανική του μεταμόρφωση και την αυθαίρετη δόμηση, προπολεμικά συνέχιζε να αποτελεί τόπο αναψυχής διατηρώντας τη γραφικότητα του.¹⁵⁹

Πιο ανατολικά από τους άλλους δύο συνοικισμούς, προς την πλευρά του Κερατσινίου, το 1928 εγκαταστάθηκε αρχικά μια μικρή μερίδα προσφύγων από το Ικόνιο της Λυκαονίας και τη Σπάρτη της Σμύρνης που βαθμιαία αυξήθηκε. Ο συνοικισμός αυτός ονομάστηκε Νέο Ικόνιο. Εντυπωσιακή είναι η αύξηση του πληθυσμού του Περάματος στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, αριθμώντας το 1920 μόλις 22 κατοίκους, ενώ το 1928 και το 1940 331 και 1.462 αντίστοιχα. Το Πέραμα αρχικά ανήκε διοικητικά στον Δήμο Πειραιά, ενώ το 1933 αποσπάστηκε από δήμο ως Κοινότητα Περάματος. Μεταπολεμικά προσέλκυσε μεγάλο αριθμό πληθυσμού από διάφορα μέρη της Ελλάδας, ο οποίος απασχολούνταν στα ναυπηγεία της περιοχής αλλάζοντας σταδιακά τον χαρακτήρα των συνοικισμών. Το 1963 το Πέραμα αναγνωρίστηκε ως ανεξάρτητος δήμος.¹⁶⁰

¹⁵⁸ Ε. Κυραμαργιού, «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Πέραμα», στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαθέσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-perama-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

¹⁵⁹ Σ. Μίλεσης, «Κάποτε στο μαγευτικό Πέραμα»,ό. π.

¹⁶⁰ Ε. Κυραμαργιού, «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Πέραμα», στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαθέσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-perama-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

ΣΤ' Κεφάλαιο

Η ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία

Το δύσκολο έργο της περίθαλψης και της αποκατάστασης χιλιάδων προσφύγων ήταν από τα σημαντικότερα επιτεύγματα του ελληνικού κράτους, ειδικά σε μια χρονική στιγμή που η Ελλάδα ήταν μια χώρα σε οικονομική δυσπραγία, διχασμένη πολιτικά στρατιωτικά αποτυχημένη και επαπειλούμενη από γειτονικές χώρες. Η μαζική άφιξη χιλιάδων προσφύγων που διασκορπίστηκαν σε όλη την ελληνική επικράτεια και η μετέπειτα υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης που οδήγησε σε μόνιμη εγκατάσταση των προσφύγων επέφεραν δραματικές αλλαγές και ποικίλα προβλήματα σε πολλά επίπεδα της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής ζωής. Ωστόσο, η ενσωμάτωση των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία αποδείχτηκε ένα ζήτημα ακόμη πιο δύσκολο και περίπλοκο που αντιμετωπίστηκε με πιο αργούς ρυθμούς.

6.1. Η επαγγελματική αποκατάσταση ως μέσο κοινωνικής ένταξης στους συνοικισμούς του Πειραιά

Για να ολοκληρωθεί η αποκατάσταση των προσφύγων στις πόλεις, αλλά και να επιτευχθεί ομαλά η κοινωνική τους ένταξη στον εθνικό κορμό απαραίτητη προϋπόθεση ήταν η εξασφάλιση εργασίας και η οικονομική τους ανεξαρτησία. Ωστόσο, η επαγγελματική αποκατάσταση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις αποδείχτηκε μια χρονοβόρα και περίπλοκη διαδικασία με μεγαλύτερη διάρκεια, σε σχέση με αυτούς που εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο. Η προσπάθεια αποκατάστασης στις πόλεις με βάση το επάγγελμα που εξασκούσαν στους τόπους προέλευσής τους δεν ήταν πάντοτε εφικτή. Γι' αυτόν τον λόγο, οι φορείς της στεγαστικής αποκατάστασης, των οποίων η συμβολή στο ζήτημα της εξεύρεσης εργασίας ήταν περιορισμένη, για να περιορίσουν την ανεργία προσπάθησαν να συνδέσουν την οικιστική ζώνη των συνοικισμών με την εργασιακή αποκατάσταση είτε δημιουργώντας χώρους εργασίας σε αυτούς, όπως η έμφαση που δόθηκε στην ανάπτυξη της ταπητουργίας, υφαντουργίας και κεραμοποιίας με την ίδρυση βιοτεχνιών σε περιοχές του Πειραιά, όπου εργάστηκαν αρκετοί πρόσφυγες που κατείχαν εμπειρία και τεχνικές άγνωστες στους γηγενείς

εργάτες, είτε γειτνιάζοντας με βιομηχανική περιοχή, όπως η περίπτωση της Δραπετσώνας, όπου απορρόφησε πολλούς πρόσφυγες ως εργάτες.¹⁶¹

Οι συνοικισμοί του Πειραιά βρίσκονταν σε άγονες περιοχές και επομένως οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν εκεί, στη μεγαλύτερη βιομηχανική πόλη της χώρας, αναζήτησαν εργασία στα τοπικά εργοστάσια, τις βιοτεχνίες και την ιδιωτική εργασία. Ο συνοικισμός της Κοκκινιάς συγκέντρωσε υψηλά ποσοστά εργατικής τάξης. Μεγάλο ποσοστό του ανδρικού πληθυσμού των προσφύγων απασχολήθηκε στις τοπικές βιομηχανίες, στη τσιμεντοβιομηχανία ΑΓΕΤ Ηρακλής, στην Εταιρία Λιπασμάτων, στα μεγάλα εργοστάσια καπνοβιομηχανίας του Παπαστράτου και του Κεράνη κ.α.. Ωστόσο, οι εργάτες-πρόσφυγες δεν είχαν εργασιακή εμπειρία, καθώς ο βιομηχανικός τομέας δεν ήταν ιδιαίτερα ανεπτυγμένος στις πατρίδες τους. Έτσι, η απουσία ειδίκευσης σε συνάρτηση με την ανάγκη για εργασία «υποχρέωνε» τους εργάτες να δεχθούν οποιουδήποτε όρους και συνθήκες εργασίας, με χαμηλά αλλά σταθερά ημερομίσθια δημιουργώντας, παράλληλα, υψηλό ανταγωνισμό στην αγορά εργασίας.¹⁶² Οι πρόσφυγες, οι περισσότεροι χωρίς να ανήκουν σε σωματεία, αντιμετωπίστηκαν ως φθηνό εργατικό δυναμικό και συχνά ως απεργοσπάστες εξαιτίας της δεινής κατάστασης των οικονομικών τους. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της εργασίας στα πειραιϊκά εργοστάσια, σύμφωνα με τον Τύπο της εποχής, ήταν τα χαμηλά μεροκάματα, η πολύωρη εργασία και η έλλειψη συνθηκών υγιεινής και ασφάλειας.

Επίσης αρκετοί δούλεψαν ως τεχνίτες, οικοδόμοι, κι υπάλληλοι, ενώ μεγάλος αριθμός εργαζόταν και σε άλλες γειτονικές πόλεις, με αποτέλεσμα τη διεκδίκηση καλύτερων συγκοινωνιακών υποδομών.¹⁶³ Μικρό ποσοστό των ανδρών απασχολούνταν ως ράφτες, μάγειρες, τσαγκάρηδες, ξυλουργοί, κουρείς κ.α., ενώ μόνο το 7% ασχολούνταν με το εμπόριο, όντας οι πιο πολλοί πλανόδιοι πωλητές, παντοπώλες και καφετζήδες. Ελάχιστοι εργαζόνταν ως ναυτικοί και δημόσιοι υπάλληλοι, μια θέση περιζήτητη λόγω του σταθερού μισθού.¹⁶⁴

Τα οικονομικά προβλήματα, σε συνδυασμό με την έλλειψη αρρένων στα σπίτια, λόγω θανάτου ή αιχμαλωσίας, ανάγκασαν πολλές γυναίκες να ενταχθούν στον εργασιακό βίο. Η πλειοψηφία του γυναικείου προσφυγικού πληθυσμού απασχολήθηκε κυρίως στα τοπικά εργοστάσια, στα υφαντήρια και τα ταπητουργεία, στα οποία οι

¹⁶¹ Μόνο στη Ν. Κοκκινιά λειτουργούσαν δώδεκα ταπητουργεία με 500 εργάτες (Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ.43)

¹⁶² Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 306

¹⁶³ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ.43

¹⁶⁴ R. Hirschon, *ό. π.*, σ. 69

γυναίκες- πρόσφυγες δούλευαν ως ανειδίκευτο εργατικό προσωπικό με χαμηλό μεροκάματο. Πολλές από αυτές δούλευαν από αρκετά μικρή ηλικία εγκαταλείποντας πρόωρα τη βασική τους εκπαίδευση. Ο κλάδος της ταπητουργίας, που εισήχθη στην Ελλάδα με τους πρόσφυγες, ενισχύθηκε περισσότερο, διότι αφορούσε κυρίως γυναίκες που αποτελούσαν πλειοψηφία αλλά και για το γεγονός ότι μπορούσε να αναπτυχθεί και εντός της οικίας τους. Γενικά, μέχρι το 1926 είχαν δημιουργηθεί 80 βιοτεχνίες ταπητουργίας, στις οποίες εργάζονταν μαζί με την κατ' οίκον εργασία 11.000 εργάτες. Το 1929 όταν ξέσπασε η οικονομική κρίση στην Αμερική οι εξαγωγές χαλιών στις ΗΠΑ σημείωσαν ραγδαία μείωση και η ανάπτυξη του κλάδου διακόπηκε απότομα.¹⁶⁵

Η γυναίκα-πρόσφυγας του Πειραιά δούλεψε επίσης ως παραδουλεύτρα, υπάλληλος, δακτυλογράφος και μαγείρισσα.¹⁶⁶ Το μεροκάματο της εργαζόμενης γυναίκας, παρότι ήταν χαμηλό, ήταν απαραίτητο για την επιβίωση της οικογένειας και η ρευστότητα που υπήρχε στην αγορά εργασίας επέβαλε την εργασία όσο το δυνατόν σε περισσότερα μέλη της οικογένειας.¹⁶⁷

6.2. Οι σχέσεις με τους γηγενείς

Η κοινωνική αφομοίωση των προσφύγων δεν ήταν καθόλου εύκολη, καθώς υπήρξε μεγάλη αναστάτωση στον γηγενή πληθυσμό, όπως ήταν φυσικό, από την παρουσία χιλιάδων ανέστιων και άπορων προσφύγων ανά την Ελλάδα. Η άφιξη των προσφύγων κλόνησε τις υφιστάμενες κοινωνικές ισορροπίες και η καθημερινότητα των ντόπιων τροποποιήθηκε άμεσα σε πολλούς τομείς.

Το πρώτο διάστημα η στάση των γηγενών ποίκιλλε. Από τη μια πλευρά, υπήρχε προθυμία για συμπαράσταση και βοήθεια, με πολλούς να συνδράμουν τους πρόσφυγες με φιλανθρωπικές οργανώσεις, συλλόγους, εράνους κ.α., καλύπτοντας τις βασικές ανάγκες τους, που σε πολλές περιπτώσεις αναπλήρωναν τις οικονομικές και οργανωτικές αδυναμίες του κράτους. Από την άλλη, είχε δημιουργηθεί ένα αρνητικό κλίμα και αρκετοί είχαν υιοθετήσει μια εχθρική στάση και επιφυλακτικότητα για τους κατατρεγμένους πλέον συμπολίτες τους. Πιο συγκεκριμένα, ο φόβος για τη δημόσια υγεία εξαιτίας των επιδημικών ασθενειών, η ψυχολογική πίεση που υφίσταντο ύστερα από μια δεκαετία συνεχόμενων πολεμικών συγκρούσεων και πολιτικών ανωμαλιών, η

¹⁶⁵ Β. Πατρώνης, *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα, 18ος – 20ος αιώνας*, Αθήνα 2015, σ. 198

¹⁶⁶ Α. Παπαδοπούλου, *Η αττική Νίκαια*, σ.43

¹⁶⁷ Ε. Κυραμαργιού, *Δραπετσώνα*, σ. 103

οικονομική εξάντληση μέσω των επιτάξεων και των αλληπάλληλων φορολογικών επιβαρύνσεων, η πολιτισμική διαφορετικότητα των προσφύγων, η πεποίθηση της προσβολής της δημόσιας ηθικής με τη παρουσία πολλών μόνων και απροστάτευτων γυναικών, καθώς και το αίσθημα της απειλής των δικαιωμάτων τους στην αγορά εργασίας και των δημόσιων υπηρεσιών αποτελούν τις βασικότερες αιτίες για την υιοθέτηση της στάσης αυτής απέναντι στους ταλαιπωρημένους πρόσφυγες.¹⁶⁸

Τα πρώτα χρόνια δεν ήταν λίγες οι φορές που υπήρξαν φαινόμενα εκμετάλλευσης και κερδοσκοπίας της δυστυχίας των προσφύγων από τους ντόπιους, τα οποία ο Τύπος της εποχής συχνά καταδίκασε, όπως και την αδιαφορία και την άρνηση των ντόπιων και του κλήρου να βοηθήσουν τους πρόσφυγες.¹⁶⁹ Χαρακτηριστική της συμπεριφοράς των ντόπιων με την οποία έρχονταν αντιμέτωποι οι πρόσφυγες με το που έφταναν στο λιμάνι του Πειραιά είναι η παρακάτω αφήγηση μιας προσφυγοπούλας που γεννήθηκε πάνω στο καράβι: «(...) με το μωρό στην αγκαλιά η μαμά μου (...) πηγαίνανε στα ξενοδοχεία και ρωτούσανε αν υπάρχει κρεβάτι, αν υπάρχει δωμάτιο και τους λέγανε “τσ!”, ούτε όχι δεν λέγανε “τσ!” κάναν με τη γλώσσα τους και αυτό ήτανε. Εζήτησε λέει ένα ποτήρι γάλα για τη λεχώνα και του είπανε δεν έχουμε. Γιατί μας θεωρούσανε παράσιτα. “Ηρθαν οι “πρόσφυγες” να πάρουν το ψωμί μας”, έτσι λέγανε.»¹⁷⁰

Ο όρος «πρόσφυγας» μεσοπολεμικά απέκτησε υποτιμητική και περιφρονητική σημασία και αποτελούσε το «ξένο» και επικίνδυνο στοιχείο. Από μεγάλη μερίδα ανθρώπων αντιμετωπίστηκαν ως κοινωνικό πρόβλημα που απειλούσε την εθνική ταυτότητα της ελληνικής κοινωνίας. Ενώ, κατά τη διάρκεια της Μικρασιατικής εκστρατείας, ο πληθυσμός της παλιάς Ελλάδας θεωρούσε τους πρόσφυγες το ίδιο Έλληνες με εκείνους, με την έλευσή τους στην χώρα διαπίστωσαν ότι είναι τελείως διαφορετικοί από αυτούς. Η διάκριση αυτή μεταξύ του «εμείς» και «αυτοί οι πρόσφυγες» διέτρεχε όλο το φάσμα της κοινωνικής ζωής, διαμορφώνοντας μια ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους που διήρκησε σε όλη την περίοδο του Μεσοπολέμου.

¹⁶⁸ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 299-300

¹⁶⁹ Ε. Πελαγίδης, «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)», ό. π., σ.146-148

¹⁷⁰ Συνέντευξη της Τασίας Χρυσάφη – Ακερμανίδου στον Μενέλαο Χαραλαμπίδη, 3/10/2006, βλ. Μ. Χαραλαμπίδης, «Πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Αθήνα: Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών», 27/10/2013, στην ιστοσελίδα *Tvxs*, διαθέσιμο στο https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidras-i-ton-gigenon#_ftn6, ημερομηνία προσπέλασης 10/12/2022

Πεδίο έντονης αντιπαράθεσης με τους γηγενείς υπήρξε ο οικονομικός τομέας, ήδη από το πρώτο διάστημα της έλευσης των προσφύγων στην Ελλάδα. Οι επιτάξεις δημόσιων και ιδιωτικών χώρων και η επιβολή πρόσθετων φόρων για την περίθαλψη και τη στέγαση τους επέφερε έντονη δυσαρέσκεια στον γηγενή πληθυσμό. Η μαζική εμφάνιση προσφύγων οδήγησε σε διαρκή και ισχυρό ανταγωνισμό με τους ντόπιους τόσο στην αγορά εργασίας με την αθρόα προσφορά φθηνών εργατικών χεριών και της “ελαστικότητάς” τους σε θέματα αμοιβής ή ωραρίου, για βιοποριστικούς λόγους, όσο και σε ορισμένες επιχειρηματικές δραστηριότητες, κλονίζοντας τις υπάρχουσες κοινωνικές ισορροπίες και αμφισβητώντας την κυριαρχία του γηγενή πληθυσμού σε αρκετούς κλάδους. Τον Αύγουστο του 1923, στη γενική απεργία στο λιμάνι του Πειραιά, Μανιάτες λιμενεργάτες αντικαταστάθηκαν από πρόσφυγες που ήταν πιο ελαστικοί στο θέμα του ημερομίσθιου και του ωραρίου εργασίας. Αρκετοί πρόσφυγες απασχολήθηκαν ως μικροπωλητές και μικροκαταστηματάρχες, τους οποίους πολλές φορές οι ντόπιοι προσπάθησαν να εκτοπίσουν. Η επιχειρηματική εμπειρία που κατείχαν επέτρεψε σε πολλούς να εργαστούν ως στελέχη επιχειρήσεων ή όσοι κατάφεραν να φέρουν περιουσία μαζί τους, να ανοίξουν δική τους επιχείρηση.

Επίσης, δημιουργήθηκε πρόσφορο κλίμα για συγκρούσεις και στη διεκδίκηση γης, κυρίως με τις απαλλοτριώσεις των πρώην μουσουλμανικών γαιών, αλλά και των δημόσιων και μοναστηριακών κτημάτων. καθώς οι προσδοκίες των ντόπιων για οικειοποίηση της γης ματαιώθηκαν σε πολλές περιπτώσεις με την αποκατάσταση των προσφύγων.¹⁷¹ Πολλά μονόστηλα αθηναϊκών εφημερίδων αποτυπώνουν το κλίμα που επικρατούσε εκείνη την περίοδο. Το 1928 ένοπλοι γηγενείς απείλησαν πρόσφυγες που αποπειράθηκαν να καταλάβουν τα παραχωρηθέντα οικόπεδα στον Κοκκινόβραχο Κοκκινιάς, ενώ μέσα στην ίδια χρονιά, στον Πειραιά, πρόσφυγες πυροβολήθηκαν από ντόπιο για «κτηματικές διαφορές».¹⁷²

Η αντιπαλότητα μεταξύ γηγενών και προσφύγων υπήρξε έντονη και στο πολιτικό πεδίο, ιδίως σε περιόδους πολιτικών εντάσεων, που χαρακτηρίζει έντονα την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η συντριπτική πλειοψηφία των προσφύγων ταυτιζόταν, τουλάχιστον μέχρι το 1930, με το Κόμμα των Φιλελευθέρων και τον ηγέτη του, τον Ελευθέριο Βενιζέλο, τοποθετώντας τους στη δίνη του Εθνικού Διχασμού που ταλάνιζε

¹⁷¹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 305-306

¹⁷² Κ. Κατσάπης, «Αντιπαράθεσις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 22/07/2002, διαθέσιμο στο <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665>, ημερομηνία προσπέλασης 19/12/2022

την ελληνική κοινωνία από το 1916. Εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι στις εκλογές του 1926 υποστήριξαν τη βενιζελική παράταξη στην Αθήνα πάνω από 9 στους 10, ενώ στις αντίστοιχες του 1928 σχεδόν 10 στους 10. Θεωρούσαν τις φιλοβασιλικές κυβερνήσεις υπαίτιες της Μικρασιατικής Καταστροφής και του ξεριζωμού τους, ενώ οι λόγοι που προτίμησαν τη βενιζελική παράταξη ανάγονται στις πολιτικές που υιοθετήθηκαν κατά τη δεκαετία 1910-1920 από το Κόμμα των Φιλελευθέρων για την καλύτερη υποστήριξη των συμφερόντων του αλύτρωτου ελληνισμού, καθώς και την άμεση ανταπόκριση στα ζωτικά και επείγοντα αιτήματα των προσφύγων. μετά την άφιξη τους στον ελλαδικό χώρο το 1922¹⁷³ Η πολιτική αυτή τοποθέτηση αποτέλεσε αναπόσπαστο στοιχείο της σύνθεσης της προσφυγικής τους ταυτότητας και μετατράπηκε σταδιακά σε στερεοτυπικό χαρακτηριστικό των προσφύγων κατά τη δεκαετία του 1930.

Η αντιβενιζελική παράταξη θεωρούσε το προσφυγικό στοιχείο απειλή για την αλλοίωση της πολιτικής φυσιογνωμίας της χώρας μέσω της πολιτικής κυριαρχίας του βενιζελισμού, καθώς και για τα οικονομικά της συμφέροντα. Αμφισβητούσε συνεχώς τη νομιμότητα της προσφυγικής ψήφου, πεποίθηση που προωθείτο και από τον αντιβενιζελικό Τύπο για αρκετό χρονικό διάστημα, ο οποίος φρόντιζε να καλλιεργεί το μίσος μεταξύ προσφύγων και γηγενών, εκμεταλλευόμενος τις φοβίες των ντόπιων για τους πρόσφυγες.¹⁷⁴ Κάθε φορά που υπήρχε όξυνση των πολιτικών παθών η διχόνοια των γηγενών πολιτών που ανήκαν στην αντιβενιζελική παράταξη είχε ως αποτέλεσμα το ξέσπασμα αρκετών βίαιων περιστατικών εις βάρος των προσφύγων.

Οι πρόσφυγες υποστήριζαν σθεναρά τον Βενιζέλο, δείχνοντας μεγάλη αφοσίωση στο πρόσωπό του, που πολλές φορές ξέφευγε της συνήθους πολιτικής υποστήριξης που απέδιδε κάποιος σε έναν πολιτικό αρχηγό.¹⁷⁵ Χάρη στη βενιζελική παράταξη ο προσφυγικός πληθυσμός απέκτησε στέγη, περίθαλψη, αποζημιώσεις και πολιτικά δικαιώματα. Αντίστοιχα, με τη συμμετοχή των προσφύγων στις εκλογές η παράταξη διατηρήθηκε στην εξουσία μέχρι το 1933. Ωστόσο, το ελληνοτουρκικό Σύμφωνο Φιλίας που υπεγράφη ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία τον Οκτώβριο του 1930 δυσαρέστησε τους πρόσφυγες και απομάκρυνε ένα μικρό μέρος από το

¹⁷³ Σ. Καράβας, «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα 1992, σ.135-136

¹⁷⁴ Κ. Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του Μεσοπολέμου» στο : *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007, σ.134, στο εξής βλ. Κ. Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του Μεσοπολέμου

¹⁷⁵ Κ. Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του Μεσοπολέμου», σ.131

Βενιζέλο. Αυτό ήταν αρκετό για να ηττηθεί ο Βενιζέλος στις εκλογές του 1933. Εντούτοις, μόνο με την παρέλευση του χρόνου και τα γεγονότα της κατοχής και μετέπειτα του εμφυλίου, αμβλύθηκε η διάσταση μεταξύ προσφύγων και ντόπιων.

Οι πρόσφυγες ερχόμενοι στην Ελλάδα αισθάνονταν ξένοι και παρείσακτοι και καλούνταν να προσαρμοστούν σε μια κοινωνία οργανωμένη διαφορετικά απ' ότι ήξεραν και σ' ένα περιβάλλον γλωσσικά και πολιτισμικά αλλότριο, καθώς η οθωμανική κοινωνία στην οποία διαβιούσαν ήταν δομημένη με βάση τη θρησκεία και την εθνότητα, ενώ η ελληνική με βάση την κοινωνική διαστρωμάτωση. Τα κοινά στοιχεία που μοιράζονταν με τους οθωμανούς συμπολίτες τους στη Μικρά Ασία (ένδυση, κουζίνα, μουσική και σε κάποιες περιπτώσεις και η γλώσσα) διέφεραν από τα αντίστοιχα των ομοεθνών τους στην Ελλάδα.¹⁷⁶ Οι γηγενείς συχνά επέκριναν το ήθος των προσφύγων, εκφράζοντας αρνητικά και υποτιμητικά σχόλια για τη διαφορετική νοοτροπία και ιδιοσυγκρασία τους, κυρίως για το κέφι και το τρόπο διασκέδασης με τα ρεμπέτικα τραγούδια και τους αμανέδες, την κοσμοπολίτικη συμπεριφορά τους και τις διατροφικές τους συνήθειες.¹⁷⁷ Τα κρούσματα ξενοφοβίας και ρατσισμού ήταν συχνά και οι γηγενείς τους αποκαλούσαν απαξιωτικά «τουρκόσπορους», «γιαουρτοβαπτισμένους», «τουρκομερίτες» και «πρόσφηγκες» θέτοντας πολλές φορές την «ελληνικότητα» τους υπό αμφισβήτηση.¹⁷⁸ Γι' αυτό το λόγο, αρκετοί πρόσφυγες αναγκάστηκαν να αποβάλλουν τα προθέματα και τις καταλήξεις που παρέπεμπαν σε τουρκογενή, κυρίως με την κατάργηση της κατάληξης «-ογλου», ή να τα αλλάξουν τελείως, και όσοι πρόσφυγες είχαν οικονομική δυνατότητα επέλεξαν να μην εγκατασταθούν σε προσφυγικούς συνοικισμούς, έτσι ώστε να μην αποκτήσουν την «ρετσινιά» του πρόσφυγα.¹⁷⁹

Επιπροσθέτως, οι απροστάτευτες και χήρες γυναίκες πρόσφυγες έγιναν στόχος των ντόπιων, οι οποίοι επικαλούμενοι την “ηθική χαλαρότητά” τους και τον διαφορετικό τρόπο ζωής τους, τις χαρακτήριζαν υποτιμητικά «Σμυρνιές» ή «παστρικιές», προσωνύμια που έγιναν συνώνυμα της γυναίκας ελευθέρων ηθών. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της Ανζέλ Κουρτιάν από την Αρμενία για το πώς

¹⁷⁶ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 301

¹⁷⁷ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 313

¹⁷⁸ Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 22/07/2002, διαθέσιμο στο <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665>, ημερομηνία προσπέλασης 19/12/2022

¹⁷⁹ Γ. Γιαννακόπουλος, «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τ.7, Αθήνα 2003, σ. 91

ερμήνευαν οι γηγενείς αυτή τη διαφοροποίηση: «..Οι νέοι της Αθήνας και του Πειραιά έρχονται εδώ [δηλ. στην Κοκκινιά] για να διασκεδάσουν. Έχουν ζετρελαθεί με τα κορίτσια. Τις βρίσκουν πιο όμορφες και πιο εξελιγμένες. Στην αρχή ήρθαν για διασκέδαση και για να βρουν καμιά καμωματού. Όμως γρήγορα τους τυλίγει κάποια και παντρεύονται. Οι ντόπιοι έχουν κατατρομάξει για τα παιδιά τους. Τα χάνουν από το δικό τους περιβάλλον. Κάθε γονιός φοβάται μην τυχόν πάρει ο γιος του καμιά προσφυγοπούλα δίχως προίκα».¹⁸⁰

Εξαιτίας της αρνητικής στάσης των γηγενών, της ελλιπούς κρατικής πρόνοιας αλλά και της τραυματικής απώλειας των πατρίδων, των συγγενών, των περιουσιών, του επαγγέλματος και της κοινωνικής τους θέσης οι πρόσφυγες προσπάθησαν να αυτοπροσδιοριστούν τόσο ατομικά, όσο και συλλογικά, προβάλλοντας προς τα έξω την εντύπωση της κοινής καταγωγής και της κοινής πολιτισμικής ταυτότητας, παρά τις ετερότητες που υπήρχαν ανάμεσα τους. Από πολύ νωρίς συγκρότησαν μια ιδιαίτερη ταυτότητα, την προσφυγική και παράλληλα τη μικρασιατική, με την οποία διαχειρίζονταν όλη αυτή την κατάσταση ,προσπαθώντας να απαλύνουν το τραύμα της προσφυγιάς. Απ' το πρώτο κιόλας διάστημα, οι πρόσφυγες οργανώθηκαν σε συλλόγους, ενώσεις και σωματεία, με σκοπό την αλληλεγγύη μεταξύ τους και τη διεκδίκηση των συμφερόντων τους αλλά και τη διατήρηση και διάδοση της πολιτιστικής τους κληρονομιάς και ταυτότητας.

Η προσδοκία, τα πρώτα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, να επιστρέψουν στις ιδιαίτερες πατρίδες τους και η ελπίδα ότι η εγκατάστασή τους στην Ελλάδα είναι προσωρινή αποτέλεσε ανασταλτικό παράγοντα της ένταξής τους στη “νέα” πατρίδα, και παράλληλα με τις αντίξοες συνθήκες και το αφιλόξενο περιβάλλον που αντιμετώπισαν φτάνοντας στην Ελλάδα υπήρχε έντονη η τάση εξιδανίκευσης της ζωής στους γενέθλιους τόπους τους.¹⁸¹ Ο ελλαδικός χώρος γι' αυτούς θεωρούνταν υποανάπτυκτος, χαρακτηρίζοντας τους γηγενείς ως απολίτιστους και άξεστους, χωρίς πνευματική καλλιέργεια και τρόπους κοινωνικής συμπεριφοράς, ενώ συχνά κατέκριναν την έλλειψη κοσμοπολιτισμού. Συχνά τους προσέδιδαν τα προσωνύμια “βλάχοι”, “χωριάτες”, “Παλιοελλαδίτες” κ.α.¹⁸²

¹⁸⁰ Κ. Κατσάπης, «Αντιπαραθέσεις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 22/07/2002, διαθέσιμο στο <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665>, ημερομηνία προσπέλασης 19/12/2022

¹⁸¹ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 302-303

¹⁸² Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 315

Οι αντιθέσεις και οι αντιπαραθέσεις μεταξύ γηγενών και προσφύγων είχε ως αποτέλεσμα να υπάρχουν ελάχιστες επαφές μεταξύ τους και να συντηρούνται σε μεγάλο βαθμό τα αισθήματα διχόνοιας και δυσπιστίας που είχαν καλλιεργηθεί συστηματικά για αρκετά χρόνια. Αυτό έγινε αισθητό κυρίως σε αμιγείς προσφυγικούς συνοικισμούς και λιγότερο σε συνοικισμούς που οι πρόσφυγες είχαν αναμειχθεί με τους ντόπιους. Οι περισσότεροι πρόσφυγες που ζούσαν στους προσφυγικούς συνοικισμούς ήταν απομονωμένοι και κοινωνικά περιθωριοποιημένοι, παράγοντας που ενίσχυσε τουλάχιστον στην πρώτη γενιά των προσφύγων το στοιχείο της ενδογαμίας.¹⁸³ Από τα τέλη της δεκαετίας του 1920, αρχικά στις πόλεις και ύστερα σε μικρότερους οικισμούς η κατάσταση άρχισε να αλλάζει με την συνύπαρξη και αλληλεπίδραση των δύο αυτών ετερόκλητων ομάδων στο χώρο της εργασίας, της εκκλησίας, του σχολείου, της αγοράς, του στρατού κ.α. και ουσιαστικά η διάσταση μεταξύ τους σταμάτησε να υφίσταται κυρίως στη διάρκεια της Κατοχής, όπου συσπειρώθηκαν ενάντια στον εχθρό και αργότερα στην περίοδο του εμφυλίου, όπου “καθιερώθηκαν” νέες διαχωριστικές γραμμές μεταξύ των Ελλήνων¹⁸⁴

6.3 Οι επιπτώσεις από την άφιξη των προσφύγων

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτέλεσε τομή στην ιστορία του σύγχρονου ελληνικού έθνους με το προσφυγικό ζήτημα να απασχολεί έντονα την ελληνική κοινωνία για πολλές δεκαετίες. Η πραγμάτωση των περισσότερων στόχων σε σχέση με την ένταξη των προσφύγων στην ελληνική επικράτεια επηρέασε τη χώρα μας σε πολλούς τομείς, διαμορφώνοντας παράλληλα μια νέα ελληνική πραγματικότητα.

Με την προσυπογραφή της Συνθήκης της Λωζάνης και τη μόνιμη εγκατάσταση ενάμισι εκατομμυρίου προσφύγων στη χώρα επιτεύχθηκε εθνική ομοιογενοποίηση, σηματοδοτώντας ταυτόχρονα και το τέλος του ελληνικού αλυτρωτισμού. Επιπροσθέτως, με τις ανταλλαγές των πληθυσμών τερματίστηκαν και οι προστριβές με την Τουρκία και τη Βουλγαρία.¹⁸⁵ Ο πληθυσμός της χώρας αυξήθηκε κατά 20% και παράλληλα εντατικοποιήθηκε και ο βαθμός αστικοποίησης του κράτους. Συγκεκριμένα, η ευρύτερη περιοχή της πρωτεύουσας διευρύνθηκε σημαντικά με τη

183 Ν. Ανδριώτης, «Καθημερινή ζωή» στο : *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006, σ. 160

184 Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 316

185 Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 317

δημιουργία των προσφυγικών συνοικισμών της Αθήνας και του Πειραιά, που ουσιαστικά μετατράπηκαν σε ενιαίο πολεοδομικό συγκρότημα.¹⁸⁶

Η απρόσμενη άφιξη εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων στον ελλαδικό χώρο και το μείζον πρόβλημα της περίθαλψής τους, έκαναν επιβεβλημένη την ανάγκη να αναδιοργανωθεί ο τομέας της δημόσιας υγείας, με την ίδρυση νοσοκομειακών μονάδων, ιατρείων, σύσταση υπηρεσιών και εκπαίδευση ιατρικού προσωπικού, καθώς και την εδραίωση της κοινωνικής πρόνοιας τόσο σε θεσμικό επίπεδο, με τη ίδρυση πτωχοκομείων και ορφανοτροφείων, όσο και με τη διαμόρφωση κοινωνικής πολιτικής για τους οικονομικά και κοινωνικά ασθενέστερους.¹⁸⁷

Η επίδραση των προσφύγων στην ελληνική οικονομία υπήρξε πολυδιάστατη. Η άφιξη και η εγκατάσταση των προσφύγων αρχικά κλόνησε την ελληνική οικονομία, μακροπρόθεσμα όμως συνέβαλε στην ανάπτυξή της. Στην ύπαιθρο η γεωργική παραγωγή και οι καλλιεργούμενες εκτάσεις αυξήθηκαν, ενισχύθηκε ο θεσμός της μικροιδιοκτησίας, και αναπτύχθηκαν από τους πρόσφυγες κλάδοι όπως η δενδροκομία, η σηροτροφία και η αλιεία. Επιπροσθέτως, η υλοποίηση μεγάλων δημόσιων έργων, τόσο στην ύπαιθρο (αντιπλημμυρικά και εγγειοβελτιωτικά έργα), όσο και στις πόλεις (δημιουργία αποχετευτικού και υδρευτικού δικτύου, διάνοιξη δρόμων κ.α.) αναβάθμισαν τις υποδομές της χώρας.

Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασε η ελληνική βιομηχανία με την αύξηση των βιομηχανικών μονάδων τη δεκαετία του 1920 οφειλόμενη κυρίως στην αθρόα προσφορά φθηνών προσφυγικών εργατικών χεριών, που συνέβαλαν στην διεύρυνση της αγοράς. Τομείς όπως η ταπητουργία, η κλωστοϋφαντουργία, η αλευροβιομηχανία, οι βιομηχανίες με οικοδομικά υλικά κ.α. σημείωσαν σημαντική ανάπτυξη, καθώς επίσης και η οικοτεχνία με την ίδρυση μικρών βιοτεχνικών μονάδων από πρόσφυγες επιχειρηματίες που είτε μετέφεραν από τους τόπους τους την τεχνογνωσία σε συγκεκριμένους τομείς, είτε συνέχισαν την επιχειρηματική τους δραστηριότητα και στην Ελλάδα. Επιπλέον, η άφιξη των προσφύγων επέδρασε αποφασιστικά στην είσοδο των γυναικών στον εργασιακό βίο, εντείνοντας τις διαδικασίες χειραφέτησής τους.¹⁸⁸

Η εισροή των προσφύγων έπαιξε σημαντικό ρόλο και στα πολιτικά πράγματα του τόπου μεταβάλλοντας την πολιτική φυσιογνωμία της χώρας. Παρόλο που οι

¹⁸⁶ Ν. Ανδριώτης, «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930), Η ένταξη των προσφύγων στην Ελλάδα», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Γενικού Λυκείου- Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών*, Αθήνα χ.χ., σ. 166

¹⁸⁷ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 317

¹⁸⁸ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 320

πρόσφυγες, δεν κατόρθωσαν να σχηματίσουν ισχυρό κόμμα και να αναδειχθούν στην εξουσία, μέσω της ψήφου τους κατάφεραν να ασκούν συστηματικά πιέσεις στην εκάστοτε κυβέρνηση. Ωστόσο, η χωροταξική κατανομή των προσφυγικών συνοικισμών στην περιφέρεια της πρωτεύουσας ενίσχυσε την πολιτική κυριαρχία της βενιζελικής παράταξης καθόλη τη διάρκεια της δεκαετίας του '20, διαμορφώνοντας πελατειακές σχέσεις ανάμεσα στις προσφυγικές συλλογικότητες και τα πρόσωπα πολιτικής εξουσίας, κατάσταση που δεν επίλυε ουσιαστικά τα προσφυγικά προβλήματα, αλλά συντηρούσε την αντιπαράθεση με το αντιβενιζελικό στρατόπεδο.¹⁸⁹

Οι πρόσφυγες μετέφεραν στον καινούργιο τους τόπο μια μακραίωνη πολιτισμική παράδοση. Οι αναμνήσεις τους από την πατρίδα, η μόρφωση και η τεχνογνωσία σε συγκεκριμένους τομείς τους βοήθησαν να επιζήσουν και να ανασυγκροτηθούν. Η μουσική που έφεραν μαζί τους, η λεγόμενη «συμυρνέικη» ,επηρέασε τη λαϊκή αστική μουσική και εξελίχθηκε στα γνωστά ρεμπέτικα, τα οποία έγιναν ιδιαίτερα δημοφιλή τη δεκαετία του 1930, κυρίως στις χαμηλές κοινωνικές τάξεις. Στο πνευματικό πεδίο υπήρξαν αρκετοί πρόσφυγες που διέπρεψαν στον χώρο των γραμμάτων και των τεχνών συμβάλλοντας στην εξέλιξη της ελληνικής παιδείας, όπως οι λογοτέχνες Ηλίας Βενέζης, Διδώ Σωτηρίου, Γιώργος Σεφέρης, Στρατής Δούκας, ο Φώτης Κόντογλου κ.α.. Εξίσου αισθητή ήταν και η παρουσία των προσφύγων στον αθλητισμό, με την ίδρυση αθλητικών συλλόγων και σωματείων και τη συμβολή τους στην ευρεία διάδοση του μαζικού αθλητισμού, κυρίως του ποδοσφαίρου. Γενικότερα, όμως, το αποτύπωμα των προσφύγων στη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας και πολιτισμού υπήρξε σημαντική.¹⁹⁰

¹⁸⁹ Κ. Κατσάπης, «Η πολιτική συμπεριφορά των προσφύγων του Μεσοπολέμου», σ.134-135

¹⁹⁰ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940*, σ. 321

Επίλογος

Η Μικρασιατική Καταστροφή αποτελεί μια από τις τραγικότερες, αν όχι την τραγικότερη στιγμή της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας. Η πολιτική του αλυτρωτισμού γκρεμίστηκε και το όνειρο της Μεγάλης Ελλάδας είχε πια χαθεί. Ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τους γενέθλιους τόπους τους, παίρνοντας μαζί τους ελάχιστα ή και τίποτα από τα κινητά υπάρχοντά τους και ακολούθησαν τον αβέβαιο δρόμο της προσφυγιάς καταφεύγοντας σε διάφορες γωνιές της Ελλάδος. Η εγκατάσταση των ελληνορθόδοξων της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Θράκης σε ολόκληρη την Ελλάδα υπήρξε ένα από τα πιο σημαντικά και πολυσύνθετα ζητήματα που απασχόλησαν την ελληνική πολιτεία την περίοδο του Μεσοπολέμου.

Τα προσφυγικά κύματα που δέχτηκε ο Πειραιάς από το φθινόπωρο του 1922 ήταν μαζικά και συνεχή καθώς ήταν το πρώτο λιμάνι της χώρας, μεταβάλλοντας τη μορφή της πόλης, καθώς δέχτηκε τη μεγαλύτερη κατ' αναλογία αύξηση σε πληθυσμό σε σχέση με την Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη. Από το πρώτο διάστημα της έλευσής τους στον Πειραιά, όπως και σε κάθε περιοχή που έφτασαν πρόσφυγες, προέκυψαν εκτεταμένες ανάγκες για την περίθαλψη των προσφύγων και έπειτα για τη στέγασή τους. Την ανακούφιση των στοιχειωδών αναγκών τους διαχειρίστηκαν κυρίως οι τοπικές αρχές, χωρίς ωστόσο να διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους και τις υποδομές, κάποιες φιλανθρωπικές οργανώσεις αλλά και μέρος του γηγενούς πληθυσμού. Τους πρώτους μήνες η διαμονή τους χαρακτηρίζεται από πλήθος προβλημάτων σχετικά με τις άθλιες και ανθυγιεινές συνθήκες στέγασης και διαβίωσης. Παράλληλα, οι επιτάξεις δημόσιων και ιδιωτικών κτηρίων και χώρων προξένησαν τη δυσαρέσκεια και την αρνητική στάση των γηγενών απέναντι στους πρόσφυγες και συνδυαστικά με την οικονομική δυσπραγία της εποχής και τα κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά προβλήματα εκδηλώθηκαν πολλά φαινόμενα ρατσισμού και ξενοφοβίας εις βάρος τους.

Για τη μόνιμη εγκατάσταση του προσφυγικού πληθυσμού στον Πειραιά ανεγέρθηκαν από το 1924 έως το 1939, τρεις τύποι προσφυγικών συνοικισμών, παραγκουπόλεις, συνοικισμοί αυτοστέγασης και οργανωμένης δόμησης, είτε μικροί είτε μεγάλοι, μετατρέποντας τον σε μία από τις μεγαλύτερες προσφυγούπολεις του Μεσοπολέμου και διπλασιάζοντας το μέγεθος της πόλης. Οι πρόσφυγες μέσα στους συνοικισμούς αυτούς, παρά τις αντιξοότητες και τα προβλήματα που αντιμετώπισαν

για αρκετά χρόνια, κατάφεραν να ανασυγκροτηθούν οικονομικά και να ενταχθούν σταδιακά στον εθνικό κορμό.

Με κοινό σημείο τα σκληρά βιώματα της προσφυγιάς και παρά το γεγονός ότι προέρχονταν από διαφορετικούς τόπους, απέκτησαν μια κοινή ταυτότητα, την προσφυγική και μικρασιατική, διαμορφώνοντας τις πολιτισμικές τους αξίες τόσο ως μέσον επιβίωσης, όσο και ως βάθρο για τις διεκδικήσεις τους. Η τεχνογνωσία, η επιχειρηματικότητα, οι καινοτομίες αλλά και τα φθηνά εργατικά τους χέρια συνέβαλαν καθοριστικά στην οικονομική άνθιση και εξέλιξη του Πειραιά, αλλά και στη διαμόρφωση του πολιτισμικού χαρακτήρα της πόλης.

Πηγές και Βιβλιογραφία

A. Πηγές

1. Δημοσιευμένες Πηγές

Γενική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16ης Μαΐου 1928, Ι: Πραγματικός και νόμιμος πληθυσμός- Πρόσφυγες, Αθήνα 1933

2. Εφημερίδες

Εφημερίδα Εμπρός, αρ. φ 9296, 31.08.1922

Εφημερίδα Εμπρός, αρ. φ 9304, 8.09.1922

Εφημερίδα Εμπρός, αρ. φ 9309, 13.09.1922

Νομοθετικό Διάταγμα της «περί επιτάξεως ακινήτων δι' εγκατάστασιν προσφύγων», στην: Εφημερίς της Κυβερνήσεως, τχ.Α', αρ. φ. 237, 17.11.1922

Νομοθετικό Ψήφισμα «περί κυρώσεως της από 19 Σεπτεμβρίου 1924 πράξεως προσθέτου τω από 29 Σεπτεμβρίου 1924 πρωτοκόλλω της Γενεύης», στην: *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, τχ. Α', αρ. φ. 272, 30.10.1924

3. Προφορικές Μαρτυρίες

Κητρομηλίδης Π. (επιμ.), *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα 1982

Κητρομηλίδης Π. (επιμ.), *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, τ. 3, Αθήνα 2013

4. Διαδικτυακές Πηγές

Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας, «Ιστορικό», στην ιστοσελίδα *Γενικό Νοσοκομείο Νίκαιας*, διαθέσιμο στο <https://www.nikaia-hosp.gr/19F0768A.el.aspx>, ημερομηνία προσπέλασης 30/11/22

Δήμος Κορυδαλλού, «Η ιστορία της πόλης», στην ιστοσελίδα *Η πόλη του Κορυδαλλού*, διαθέσιμο στο <http://www.korydallosportal.gr/history/>, ημερομηνία προσπέλασης 3/12/2022

Κατσάπης Κ., «Αντιπαραθέσεις μεταξύ Γηγενών και Μικρασιατών Προσφύγων στην Ελλάδα», στην ιστοσελίδα *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού*, 22/07/2002, διαθέσιμο στο <http://asiaminor.ehw.gr/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmaID=3665>, ημερομηνία προσπέλασης 19/12/2022

«Κοινωνία των Εθνών, Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα [αποσπάσματα από την Έκθεση της ΕΑΠ]», στην ιστοσελίδα: *Refugeeingreece*, διαθέσιμο στο:

<https://refugeeingreece.gr/%ce%ba%ce%bf%ce%b9%ce%bd%cf%89%ce%bd%ce%af%ce%b1-%cf%84%cf%89%ce%bd-%ce%b5%ce%b8%ce%bd%cf%8e%ce%bd-%ce%b7-%ce%b5%ce%b3%ce%ba%ce%b1%cf%84%ce%ac%cf%83%cf%84%ce%b1%cf%83%ce%b7-%cf%84%cf%89%ce%bd-%cf%80/>, ημερομηνία προσπέλασης 28.9.2022

Κουτουζής Β., «Η ταυτότητα της Παλιάς Κοκκινιάς», στην ιστοσελίδα *PaliaKokkinia.blogspot.com*, 25/02/2009, διαθέσιμο στο <http://paliakokkinia.blogspot.com/2009/02/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

Κυραμαργιού Ε., «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Κερατσίνι», στην ιστοσελίδα του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-keratsini-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 2/12/2022

Κυραμαργιού Ε., «Ιστορία των Οικισμών της Ελλάδας (15ος-20ός αι.), Τεκμήρια για τη συγκρότηση των οικισμών του Πειραιά, Πέραμα», στην ιστοσελίδα του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, διαθέσιμο στο http://www.eie.gr/nhrf/institutes/inr/structure/sectionb2/section_b2tekmeria-perama-gr.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

Κυραμαργιού Ε., «Ο Πειραιάς των προσφύγων», στην ιστοσελίδα: *.efsyn.gr*, 12.06.2016, διαθέσιμο στο: <https://www.efsyn.gr/arheio/fantasma-tis-istorias/72390-o-peiraias-ton-prosfygon>, ημερομηνία προσπέλασης; 16.10.2022

Μηχανή του χρόνου, «Που ήταν η “Σπιναλόγκα του Πειραιά”. Το νησάκι – λοιμοκαθατήριο, όπου “ακόμα και οι υγιείς, αρρώστειναν”. Το δράμα των προσφύγων της Μικρασίας και του Πόντου», στην ιστοσελίδα: Μηχανή του χρόνου, διαθέσιμο στο: <https://www.mixanitouxronou.gr/poy-itan-i-quot-spinalogka-toy-peiraiia-quot-to-nisaki-loimokathartirio-opoy-quot-akoma-kai-oi-ygieis-arrostainan-quot/>, ημερομηνία προσπέλασης 13/10/2022

Μίλεσης Σ., «Κάποτε στο μαγευτικό Πέραμα», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 15/12/2015, διαθέσιμο στο

http://pireorama.blogspot.com/2015/12/blog-post_15.html, ημερομηνία προσπέλασης 1/12/2022

Μίλεσης Σ., «Σεπτέμβριος 1922: Ο Πειραιάς υποδέχεται τους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία», στην ιστοσελίδα: *kanaliena.gr*, 13-09-2019, διαθέσιμο στο: <https://kanaliena.gr/septemvrios-1922-o-peiraias-ypodechetai-toys-prosfyges-apo-tin-mikra-asia/>, ημερομηνία προσπέλασης 16/10/2022

Μίλεσης Σ., «Στη συνοικία του Χατζηκυριακείου», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 26/2/2022, διαθέσιμο στο <http://pireorama.blogspot.com/2022/02/synoikia-Xatzhkyriakeiou.html>, ημερομηνία προσπέλασης 5/6/2022

Μίλεσης Σ., «Συνοικία Νέας Καλλίπολης Πειραιώς», στην ιστοσελίδα *Pireorama.blogspot.com*, 22/06/2014, διαθέσιμο στο <http://pireorama.blogspot.com/2014/06/blog-post.html>, ημερομηνία προσπέλασης 30/11/2022

Σιδέρης Θ., «Η εγκατάσταση των Αρμενίων στην Κοκκινιά: Η ανάδυση μιας «άλλης» πόλης», στην ιστοσελίδα *ErtNews*, 28/04/2022, διαθέσιμο στο <https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/i-egkatastasi-ton-armenion-stin-kokkinia-i-anadysi-mias-allis-polis/>, ημερομηνία προσπέλασης 16/11/2022

Χαραλαμπίδης Μ., «Πρόσφυγες στη μεσοπολεμική Αθήνα: Η άφιξη και η αντίδραση των γηγενών», 27/10/2013, στην ιστοσελίδα *Tvxs*, διαθέσιμο στο https://tvxs.gr/news/taksidia-sto-xrono/prosfyges-sti-metapolemiki-athina-i-afiksi-kai-i-antidراسi-ton-gigenon#_ftn6, ημερομηνία προσπέλασης 10/12/2022

B. Βιβλιογραφία

Ανδριώτης Ν., «Η αποκατάσταση των προσφύγων», στο: *Η Ελλάδα του 20^{ου} αιώνα 1900-1930*, τ. 28, Αθήνα 2000

Ανδριώτης Ν., «Οι πρόσφυγες στην Αττική», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*, Αθήνα 2006

Ανδριώτης Ν., *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940: άφιξη, περιθάλψη και αποκατάσταση*, Αθήνα 2020

Ανδριώτης Ν., «Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα (1821-1930)», στο: *Θέματα Νεοελληνικής Ιστορίας Γ' Γενικού Λυκείου- Ομάδας Προσανατολισμού Ανθρωπιστικών Σπουδών*, Αθήνα χ.χ.

Βακαλόπουλος Κ., *Ιστορία της Ελλάδος, Επίτομη-Συνθετική, Από τη γένεση του Νέου Ελληνισμού (1204) στη σύγχρονη Ελλάδα*, Αθήνα 2005

Βασιλείου, Ι., *Η λαϊκή κατοικία: κοινωνικές τεχνικές και οικονομικές απόψεις - η λαϊκή κατοικία σε διάφορες ξένες χώρες και στην Ελλάδα*, Αθήνα 1944

Βεράνης Γ, Λάμπρου Α., Μούργου Α., «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Νίκαια (Νέα Κοκκινιά)», στο Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018

Βερέμης Α., «Η οικονομία από το 1923 ως το 1926», στο: *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.15 (1978)

Βερέμης Θ. – Κολιόπουλος Γ., *Ελλάς. Η σύγχρονη συνέχεια. Από το 1821 μέχρι σήμερα*, Αθήνα 2006

Γεωργακοπούλου Φ., «Πρόσφυγες και κοινωνική κατοικία: Η στέγαση των προσφύγων στην Αθήνα και στον Πειραιά», στο: *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007

Γιαννακόπουλος Γ., «Η Μικρασιατική Καταστροφή», στο: *Η Ελλάδα τον εικοστό αιώνα 1900-1930*, τ. 28, Αθήνα 2000

Γιαννακόπουλος Γ., «Η Ελλάδα με τους πρόσφυγες. Η δύσκολη προσαρμογή στις νέες συνθήκες», στο *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (1770-2000)*, τ.7, Αθήνα 2003

Γιαννόπουλος Ι., «Η οικονομία από το 1919 ως το 1926», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. 15 (1978)

Ζηλίδης Χ., «Η επιδημιολογική πραγματικότητα στην Ελλάδα την περίοδο του μεσοπολέμου και η πολιτική για την οργάνωση των υπηρεσιών υγείας», στο : *Δημόσια Υγεία και Κοινωνική Πολιτική: ο Ελευθέριος Βενιζέλος και τη Εποχή του*, Αθήνα 2008

Καραδήμου-Γερόλυμπου Α., «Η μεσοπολεμική Αθήνα: μορφές αστικής ανάπτυξης, προβλήματα, αναζητήσεις», στο: *Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος* (Επιμ. Χατζηιωσήφ Χ.), τ. 2, μέρος 1^ο, Αθήνα 2002

Καραμούζη Α., «Καταγραφή και χαρτογράφηση των προσφυγικών οικισμών στον ελληνικό χώρο από το 1821 έως σήμερα» στα: *Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου της Εταιρίας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας «Ο Ξεριζωμός και η άλλη πατρίδα. Οι προσφυγούπολεις στην Ελλάδα»*, Αθήνα 1997

Καρδαμίτση-Αδάμη Μ., «Οι αλλαγές στον πολεοδομικό ιστό της πρωτεύουσας», στο *Η αττική γη υποδέχεται τους πρόσφυγες του '22*

Καράβας Σ., «Η προσφυγική ψήφος στο πολεοδομικό συγκρότημα της Αθήνας την περίοδο του Μεσοπολέμου», στο *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, τ. 9, Αθήνα 1992

Κατσάπης Κ., «Δημόσια υγεία, πρόσφυγες και κρατική παρέμβαση στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου» στο: *Πέρα από την καταστροφή, Μικρασιάτες πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ., Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007

Κατσάπης Κ., «Η αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Το γενικό περίγραμμα», στο: *Πέρα από την Καταστροφή: Μικρασιάτες Πρόσφυγες στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Επιμ. Τζεδόπουλος Γ.), Αθήνα 2007

Κατσάπης Κ., «Το προσφυγικό ζήτημα», στο: *Το 1922 και οι πρόσφυγες: Μια νέα ματιά* (Επιμ. Λιάκος Α.), Αθήνα 2011

Κητρομυλίδης Π. (επιμ.), *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες της κεντρικής και νότιας Μικρασίας*, τ. 2, Αθήνα 1982

Κητρομυλίδης Π. (επιμ.), *Η Έξοδος - Μαρτυρίες από τις επαρχίες του Μεσόγειου Πόντου*, τ. 3, Αθήνα 2013

Κοινωνία των Εθνών, *Η εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα*, Γενεύη 1926, Αθήνα 1997

Κυραμαργιού Ε., *Δραπετσώνα, οικιστική συγκρότηση και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ένα εργατικό προάστιο, 1922-1967*, Διδακτορική διατριβή, Μυτιλήνη 2015

Κυραμαργιού Ε., «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στη Δραπετσώνα», στο Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018

Λάμπρου Α., Μούργου Α., «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στον Κορυδαλλό», στο Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Ερευνητικό πρόγραμμα Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών - Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, Αθήνα 2018

Μαυρογορδάτος Γ., *Μετά το 1922: Η παράταση του διχασμού*, Αθήνα 2017,

Μιχαηλίδης Σ., *Η Γέννηση της Κοκκινιάς*, Πειραιάς 1993

Μπελαβίλας Ν., «Καρτέλα-μητρώο προσφυγικών οικισμών στον Πειραιά», στο: Προσφυγικές γειτονιές του Πειραιά: Από την ανάδυση στην ανάδειξη της ιστορικής μνήμης, Αθήνα 2018

Morgenthau H., *Η Αποστολή μου στην Αθήνα*, Αθήνα 1994

Παπαδοπούλου Α., *Η αττική Νίκαια: Η ιστορία της προσφυγικής μεγαλούπολης*, Αθήνα 2009

Παπαδοπούλου Α., *Ο Πειραιάς και οι Μικρασιάτες πρόσφυγες (1840-1922)*, Νίκαια 2011

Παπαδοπούλου Ε., Σαρηγιάννης Γ., *Συνοπτική έκθεση για τις προσφυγικές περιοχές του Λεκανοπεδίου Αθηνών*, Αθήνα 2006

Πατρώνης Β., *Ελληνική οικονομική ιστορία. Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα, 18ος – 20ος αιώνας*, Αθήνα 2015

Πελαγίδης Ε., «Οικονομικές συνιστώσες του προσφυγικού ζητήματος (1923-1930)» στο: *Οι πρόσφυγες στη Μακεδονία, Από την τραγωδία στην εποποιία*, (Επιμ. Κολιόπουλος Ι., Μιχαηλίδης Ι.), Αθήνα 2009

Hirschon R., *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής: Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Αθήνα 2006

Τσοκόπουλος Β., Πειραιάς, 1835-1870: *Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Αθήνα 1984

Τσοκόπουλος Β., *Πειραιάς 1835-1925: Μεταλλάξεις της νεωτερικότητας*, Βόλος 2016

Χατζημανωλάκης Γ, *Το χρονικό μιας πολιτείας: Πειραιάς 1835-2005*, Πειραιάς 2005

Χρήστου Θ., *Από την Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου (1821) έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1947)*, Αθήνα 1999.

Χρήστου Θ., *Τα σύνορα του ελληνικού κράτους και οι διεθνείς συνθήκες (1830-1947)*, Αθήνα 1999.

Περίληψη

Αντικείμενο της παρούσας διατριβής αποτελούν οι πρόσφυγες που εγκαταστάθηκαν στον Πειραιά μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή. Ενάμισι εκατομμύριο άνθρωποι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους, καταφεύγοντας ως πρόσφυγες σε διάφορες γωνιές της Ελλάδος. Ο Πειραιάς, που εξελίχθηκε σε μία από τις μεγαλύτερες προσφυγούπολεις του Μεσοπολέμου, χωρίς ωστόσο να προδιαθέτει τις απαιτούμενες υποδομές και πόρους, υποδέχτηκε και ενσωμάτωσε επιτυχώς μεγάλο αριθμό προσφύγων, οι οποίοι επηρέασαν καταλυτικά την πληθυσμιακή, κοινωνική και πολεοδομική εξέλιξη της πόλης. Οι προσφυγικές συνοικίες της Κοκκινιάς, του Κερατσινίου, της Δραπετσώνας κ.α., εξελίχθηκαν σε χώρους ζωτικής σημασίας, καθώς μέσα από αυτές οι πρόσφυγες στήριξαν την οικονομική και κοινωνική ανασυγκρότησή τους.